

UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

ZAVRŠNI RAD

**POLITIČKA POZADINA NARATIVA O SVAKODNEVNOM ŽIVOTU U
BOSNI I HERCEGOVINI U 19. STOLJEĆU**

Mentor: Prof. dr. Edin Radušić

Student: Samin Omanović

Decembar, 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	2
2. OSMANSKO CARSTVO KAO “DRUGO”.....	7
2.1. Orijentalizam, osmanizam, balkanizam	7
2.2. Percepcija Osmanskog carstva do 1856. godine.....	9
2.3. Percepcija Osmanskog carstva nakon 1856. godine.....	11
2.4. Eurocentričnost i pitanje pripadnosti Osmanskog carstva <i>Porodici civilizovanih naroda</i>	14
3. NARATIVI O SVAKODNEVNOM ŽIVOTU U PUTOPISIMA U BOSNI I HERCEGOVINI	17
Aleksandar F. Giljferding – “Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji”.....	17
3.1. Turska zemlja, divlji ljudi.....	17
3.2. Ubogi, žalosni, prljavi gradovi i lijeni ljudi.....	20
Miss Irby i Miss Mekenzi– “Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi” (I izdanje).....	23
2.3. Gaženi narod.....	23
Miss Irby i Miss Mekenzi – “Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi” (II izdanje)..	25
3.4. Najbarbarskija zemlja od svih provincija Turske u Evropi.....	25
Arthur Evans - “Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875.”..	27
3.5. Prljava i puna sjaja strana rijeke Save.....	27
3.6. Nasilje, fanatizam - Sarajevo i Mostar	30
Artur Evans – „Ilirska pisma“	34
3.7. Žalosno stanje u Bosni.....	34
3.8. Ovdje nema mira, već... ..	36
3.9. Borba na život i smrt, a onda sloboda.....	38
4. POLITIČKA POZADINA NARATIVA I SVAKODNEVNI ŽIVOT	40
4.1. Period od 1856. do 1875. godine.....	40
4.2. Period ustanka, 1875. - 1878. godina	47
4.3. Bosanski život i ljudi u putopisnim narativima i historiografiji	53
5. ZAKLJUČAK	61
6. SAŽETAK	65
6. SUMMARY	66
7. POPIS IZVORA I LITERATURE	67
7.1. Objavljeni izvori, putopisi i memoari	67
7.2. Literatura.....	68
7.3. Internet izvori.....	73

1. UVOD

Opis života i ljudi u Bosni i Hercegovini, nastali na osnovu posmatranja i gotovih ubjeđenja tokom 19. stoljeća mogu biti interesantni zbog načina izražavanja očevidaca. Posebno ako ti opisi utiču na trenutna politička dešavanja ili su zaživjeli kao stereotipi. Svakodnevni život ljudi, posebno hrišćana u Osmanskom carstvu i Bosni i Hercegovini postao je interesantna tema kada su tanzimatske reforme dosegle politički i imperijalni fokus evropskih sila od 1856. godine. Interesovanje u evropskoj javnosti o tome kako živi narod na Balkanu, najbolje su se etablirali putopisci koji su kreirali dramatičnu sliku života hrišćana u odnosu na muslimane. Dodatno, kako bi stekli veću popularnost i uticali na politička kretanja u odnosima evropskih sila i Osmanskog carstva, kreatori antiturskih i antimuslimanskih narativa služe se oprobanom imperijalnom matricom, *mi i oni* - civilizovani i napredni, a drugi primitivni i zaostali. Putnici očevidci koji su ostavili opise iz individualnog i stvarnog doživljaja života u Bosni i Hercegovini, nisu stekli popularnost kao pomenuti. Stoga ova tema ostavlja otvorena pitanja o pozadini kreiranih narativa i opravdava istraživanje o svakodnevnom životu.

Putnici namjernici koji su najviše uticali na društveno-politička zbivanja, nastojeći da otvore problem "Bosanskog pitanja" dolaze iz Rusije i Velike Britanije, evropskih sila posebno zainteresovanih za Istočno pitanje. U izmjenjenim političkim okolnostima nakon Pariškog sporazuma 1856. godine, prvi ruski konzul u Bosni Hercegovini Aleksandar Giljferding svoju ulogu supervizora u reformama koristi da nastavi antitursku politiku svoje zemlje, što je posebno vidljivo u njegovom putopisu o Bosni i Hercegovini. Sličan antiturski i antireformski diskurs nalazimo kod britanskih putopisaca odabranih u ovom radu, Miss Mekenzi i Miss Irby, i u putopisima Artura Evansa. Objavljene putopise i društveno-politički angažman u Bosni i Hercegovini navedenih autora uveliko je prepoznala strana i domaća historiografija. U jugoslavenskoj historiografiji ovi putopisi su prepoznati kao veoma korisni i vjerodostojni izvori spoznaje, što ne vrijedi u novijim radovima i svjetskoj historiografiji koji ukazuju na kreiranje narativa kao imperijalne retorike evropskih sila prema rješavanju Istočnog pitanja.¹

¹ Na ovom mjestu pomenuti ćemo značajnije radove koji nastupaju iz percepcije unutar okvira postkolonijalne kritike: Berber Nevil, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009; Eldem, Edhem, *The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship, u; After Orientalism: Critical Perspective on Western Agency and Eastern Re-appropriations*, ed. Vatin, J. C./Pouillon, F. (eds.), Brill, Leiden, 2011; Hadžiselimović, Omer, *Na vratima Istoka –Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.; Hammond, Andrew Nail, *Memoirs of conflict: British*

Ovaj rad bi trebao biti doprinos ovom problemu, ukazujući na političku pozadinu narativa o svakodnevnom životu odabranih putopisa o zbivanjima na kraju osmanske vladavine. Bez naročitog upuštanja u vjerodostojnost opisa života u radu će se nastojati propitati potreba za kreiranjem narativa kod pomenutih putopisaca, pri čemu će se koristiti i drugi putopisi iz istog perioda, te historijski izvori vezani za ovu temu. Poput Edvard Saida, Marije Todorove i Edhema Eldema, koji su postavili osnove za istraživanja percepcije, kreiranja slike vlastitog identiteta i interpretacije *drugog*. U radu će se koristiti principi orijentalizma, balkanizma i osmanizma. Zajedno sa drugim korištenim radovima koji se bave kolonijalnom kritikom, otvaraju se pitanja postoji li političke pozadine u narativima o svakodnevnom životu?! Kakve su političke namjere širenja kreiranih narativa i da li su svojim opisima u (političkoj) javnosti mogli imati utjecaja na raspoloženje prema Osmanskom carstvu i narodu (muslimanima) u Bosni i Hercegovini?! Na kraju, koliko je objektivna slika prikazanih narativa, posmatrajući društveno-političko stanje u Bosni i Hercegovini i Osmanskom carstvu u vrijeme nastanka putopisa?! Kako bi propitali slike prikazanog života, neophodno je izdvojiti i tematizirati narative, a onda otkriti i uporediti kako pišu drugi očevdici o ljudima u Bosni i Hercegovini i kako historiografija posmatra život i običaje naroda, vjerskih skupina i međusobne odnose muslimana i hrišćana.

women travellers in the Balkans, Studies in Travel, Writing 14/1, 2010.; Hammond, Andrew Nail, *Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalism*, Nineteenth-Century Contexts: An Interdisciplinary Journal, Faculty of Humanities, Swansea Institute of Higher Education, University of Wales, Published online: 24 June 2008; Hammond Andrew Nail, *The Debated Lands: British Travel Writing and the Construction of the Balkans*, University of Warwick, 2002; Heraclides Alexis, Diaila Ada, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, Manchester University Press, E- book, 2015; Jezernik, Božidar (ed.), *Imagining the Turks*, Cambridge Scholar Publishing, Cambridge, 2010.; Jezernik, Božidar, *Divlja Evropa, Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007.; Jezernik, Božidar, *Western perception of Turkish towns in the Balkans*, Urban History, 25, Cambridge University Press, 1998; Gürpınar Dogan, *The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'*, British Journal of Middle Eastern Studies, Published online: 28 Nov 2012; Lazarević Radak, Sanja, *Orijentalistički stereotipi i balkanistički diskurs: Dva veka popularne književnosti o Balkanu*, Sarajevski filološki susreti: zbornik radova, knjiga II, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014.; Perkins, James Andrew, *British liberalism and the Balkans, c.1875-1925*, Doktorska disertacija, Birkbeck, University of London, 2014.; Radušić, Edin, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam?*, Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knj. 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018.; Radušić, Edin, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2019.; Radušić, Edin, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo: Filozofski fakultet, Sarajevo 2020.; Rodogno, Davide, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815- 1914, The Emergence of a European Concept and Internarial Practice*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2012; Said Edvard, *Orijentalizam*, XX vek, Beograd, 2008; Savic Ana, *Intimate Antagonists: British Images of the Balkans, 1853-1914*, University Of California Riverside, (Phd Dissertation), 2008; Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

Prvo poglavlje rada uvodi nas u principe orijentalizma i balkanizma primjenjivih na problem Istočnog pitanja u 19. stoljeću. Neophodno je objasniti kako su britanska imperijalna politika i ruske imperijane težnje gradile različit diskurs prema Osmanskom carstvu i prostoru Balkana. Prema kojem je Velika Britanija prošla politiku podrške i napuštanja prosmanskog diskursa. Stabilnost Osmanskog carstva putem modernizacije i reformi u Velikoj Britaniji se smatrala najboljim načinom otpora ruskoj ekspanziji na ovom prostoru. Nove okolnosti nakon Pariškog sporazuma i snažna prisutnost ruskog panslavizma na Balkanu izazvala je postepeno odustajanje od prosmanskog diskursa, pri čemu se mnogi historičari slažu da je veliku ulogu u ovoj preorijentaciji imala i putopisna literatura. U ovom poglavlju će se iznijeti rezultati istraživanja historičara Dogan Gürpınar, Edin Radušića, Andrew James Perkinsa, Barbare Jelavich i drugih, koji prate jačanje Liberalne stranke u Velikoj Britaniji koja se zalaže za prestanak podrške Osmanskom carstvu. Pored navedenih autora, Nevil Berber, Andrew Nail Hammond, Božidar Jezernik, Ana Savić, naglašavaju kako su štampa i putopisi svojim narativima imali presudan utjecaj na britansku (političku) javnost. Koja će rezultirati promjenom odnosa sa Osmanskim carstvom. Na ovom mjestu ćemo se dotaći argumentovane kritike Davide Rodogno i Alexis Heraclides, sa Ada Dialla, koji u svojim radovima predstavljaju pitanje međunarodnih pravnih odnosa, zasnovanih na eurocentrizmu tokom ovog perioda, uz pitanje pripadnosti Osmanskog carstva skupini *civilizovanih* naroda. Korištenjem navedene literature i odabranih putopisa dolazimo do promišljanja ondašnjih stavova u Evropi, *zašto Turci nisu mogli pripadati civilizovanom svijetu* (Evropi) i kako ondašnja Evropa shvata da bi trebalo riješiti Istočno pitanje, odnosno *Bosansko pitanje?!*

U drugom poglavlju ćemo se osvrnuti na putopise koji su svojim narativima o svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini izazvali ogromnu pažnju (političke) javnosti u Evropi. Hronološkim redoslijedom će biti izdvojeni i tematizirani narativi u putopisima Aleksandra Giljferdinga, objavljenog 1859. godine, a onda izdanja putopisa Miss Mekenzi i Miss Irby iz 1866. i 1877. godine, i na kraju Artur Evansa iz 1875. i 1878. godine.² Na ovaj način će biti moguće uvidjeti povezanost u nastanku narativa i njihovoj transformaciji u

² Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.; Mekenzi, G.M., Irby, A.P., *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, s engleskog preveo Č.Mijatović, Državna štamparija, Beograd, 1868.; Mackenzie, G.M. and Irby, A.P., *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, Daldy, Isbister & Co., London, 1877; Evans, Arthur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.; Evans, Artur Dž., *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.

zavisnosti od političkih događaja iz ovog perioda. Prateći pomenute koncepte orijentalizama, balkanizma i osmanizma predstavljaju se slike života, prema kojima se nastojalo dokazati da je Bosna i Hercegovina i Novopazarski sandžak zemlja gdje živi primitivni, divlji narod, vjerski (konfesionalno) podjeljen i u stalnom sukobu. U svim odabranim putopisima, ugnjetavanje hrišćana od strane vlasti i muslimana se smatra dijelom svakodnevnice, pa je neophodno predstaviti ove narative u ovom poglavlju. Na isti način pratimo opise omalovažavanja gradova i naseljenih mjesta, života muslimana, muškaraca i žena. Posebno njihovih običaja, na osnovu kojih je moguće uvidjeti pomete principe imperijalne retorike. Putopisi koji su objavljeni u vrijeme ustanka poprimaju mnogo više političkih narativa i mješaju se sa slikom svakodnevnog života. U ovome prednjači briga za hrišćane, uz opise vjerskog fanatizama, barbarske prirode muslimana i nasilja prema hrišćanima, te potrebe za političkim promjenama evropskih sila prema *Turcima*.

Posljednje, treće poglavlje nam daje odgovore na zadatu temu političke pozadine narativa odabranih putopisa. Poglavlje je podjeljeno na tri podnaslova od kojih u prvom analiziramo narative do početka ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine. U drugom podnaslovu pažnja je posvećena narativima nastalim u vrijeme ustanka od 1875. do 1878. godine, dok je u trećem podnaslovu predviđeno prikazati svakodnevni život na osnovu drugih očevidaca³ i ostalih relevantnih izvora koji su posvetili pažnju ovoj temi.⁴ U pristupnom djelu ovog poglavlja potrebno je razjasniti na koji način odabrani autori putopisa crpe izvore, koliko postoji

³ Među najvažnijim izvorima se ističu putopisi: Jablonowski, Aleksandar, *Kroz Hercegovinu*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021.; Evariste, De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti Mostar, Knjiga 19, Mostar, 2023.; Objavljeni radovi na osnovu putopisne građe iz ovog perioda koju su priredili: Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836 – 1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.; Hadžiselimović, Omer, *Na vratima Istoka (engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.; Galib Šljivo, koji u svojim radovima predstavlja izvornu građu i dotiče se svakodnevnog života: Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina: 1861-1869.*, Planjax komerc, Tešanj, 2016.; Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću, Studije i članci*, Planjax komerc, Tešanj, 2016., Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878.*, Planjax komerc, Tešanj, 2016.; Veliku važnost za sagledavanje ove teme može se pronaći u Dževdet-pašinih pismima iz 1864. godine, koji je priredio: Kreševljaković, Hamdija, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, Izabrana djela, knjiga 4, Sarajevo, 1991.; U cilju propitivanja narativa i sagledavanje njihove vjerodostojnosti nalazimo u spisima savremenika: Bračković, Husein, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, (prevod: Zejni Fajić), Prilozi Za Orijentalnu Filologiju 34/1984, Sarajevo, 1985., Koetschet, Josef, *Osman Pascha, Der Letzte Grosse Wesier Bosniens, und Seine Nachfolger: Der Letzte Grosse Wesier Bosniens*, Sarajevo D.A. Kajon, 1909.

⁴ Najznačajni historiografski radovi na temu svakodnevnog života su: Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina : vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.; Hangi, Antun, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, 2. znatno povećano i ispravljeno izd., Sarajevo : Daniel A. Kajon, 1906.; Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu 1850-1878*, Sarajevo: Udruženje Centar za osmanističke studije = Osmanli Araştırmaları Merkezi = Center for Ottoman Studies, 2019.

stereotipa u opisima i prikazivanju života, ko su njihovi sagovornici i da li u njihovom kazivanju postoji politička pozadina?! Analizom narativa postaće jasno koliko je prisutan orijentalistički i balkanistički diskurs o nadmoćnosti Zapada u odnosu na Istok (Orijent), odnosno kakva je percepcija prema balkanskom prostoru i narodu. Kako bi u potpunosti razjasnili političku pozadinu narativa o zaostalosti, mržnji, sukobima i bezvlašću, osvrnuti ćemo se na objašnjenja autora putopisa, a onda komparativnom metodom pokušati utvrditi zašto uzroke nalaze u Osmanskom carstvu i islamu. Konkretno primijere narativa ćemo uporediti sa historijskim događajima i društveno-političkom situacijom iz ovog perioda u Bosni i Hercegovini. Nasuprot narativima o omaložavanju islama, ljudi i običaja, predstaviće se slika iz perspektive očevidaca koji veoma dobro poznaju život u Bosni i Hercegovini. Odnosno historijskih izvora koji svjedoče o drugačijem životu nego što to vidimo u narativima koje je britanska i evropska javnost mogla da upozna u “popularnim” putopisima odabranim u ovom radu.

Prilikom pisanja ovog rada, posebno prva dva poglavlja, koristili smo se tematskom i hronološkom metodom pisanja i izučavanja. Već je naglašeno da su izbor putopisa i sadržaji narativa određeni prema kritičkim aspektima kolonijalne politike, što se odnosi na prvo poglavlje, dok se teme svakodnevnog života i opisa stanovništva prati u drugom poglavlju, za vrijeme dešavanja društveno-političkih promjena i reformi u Bosni i Hercegovini, na kraju osmanske vladavine. Podnaslovi su preuzeti prema narativima iz putopisa, karakteristični za opis života. Komparativnom metodom izučavanja primarnih i sekundarnih historijskih izvora, sa jedne strane i analizom odabranih putopisa, sa druge strane, moguće je doći do zaključaka i stvarne namjere kreiranih narativa o svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini posljednje dvije decenije osmanske vlasti.

2. OSMANSKO CARSTVO KAO “DRUGO”

2.1. Orientalizam, osmanizam, balkanizam

Industrijski razvoj u zapadno evropskim zemljama u 19. stoljeću predodredio je pravce kretanja njihove vanjske politike u zavisnosti od trgovačkih interesa. Ovo se posebno odnosi na Veliku Britaniju kao najrazvijeniju zemlju, koja svojim stalnim prisustvom na teritoriju Osmanskog carstva postaje direktni učesnik Istočnog pitanja i unosi nove obrasce vođenja imperijalne politike za razliku od ranijih agresivnih oblika Rusije i Austrije. Njihovo napadno miješanje u politiku osmanske vlasti, pod izgovorom zaštite hrišćana, zamijenjeno je dobrim odnosima i ekonomskom zavisnošću Osmanskog carstva prema Velikoj Britaniji. Politički odnosi ove dvije zemlje postali su na razini saveza, u kojem je Velika Britanija nastojala da ostvari svoje trgovačke i imperijalne interese, a Osmansko carstvo uz britansku diplomatsku i finansijsku pomoć uređuje unutrašnje odnose i čuva granice u odnosu na neprijateljsku Rusiju, što je odgovaralo britanskim interesima na Mediteranu.⁵ Velika Britanija je dobila velike trgovačke povlastice na osmanskome teritoriju,⁶ ali i izazov da pridobije svoje stanovništvo koje bi prihvatilo poslovne veze na ovom relativno nepoznatom i “nesigurnom” prostoru, kad se uzmu u obzir prijetnje Rusije ili Austrije. Nepoznato je postajalo otkriveno i poželjno, zahvaljujući sve većem broju putopisa o Osmanskom carstvu tokom 19. stoljeća koji su postali politička agenda u službi imperijalnih interesa. Zemlje i narod Orijenta prikazani su kao “drugo” u odnosu na civilizovane Evropljane, odnosno primitivni narod u egzotičnoj zemlji sa predjelima velikih mogućnosti, ali nesposobnim ljudima koji bi to znali iskoristiti.

Imperijalni diskurs i superiornost Evrope prema Istoku Edward Said je nazvao *orientalizam*. Objašnjavajući da su evropske sile sa Velikom Britanijom na čelu, imale snažan utjecaj kako će se o Orijentu pisati, podučavati, kako će se uređivati, te kako će se njime vladati. Pojednostavljeno, orientalizam je za Saida bio zapadni stil dominacije, upravljanja i posjedovanja vlasti nad Orijentom kojem je i Osmansko carstvo pripadalo.⁷ Tokom 19. stoljeća putnici su bitno koristili periode krize, ili često izazvanih nemira na osmanskome teritoriju kako

⁵ Cicektakan, Nazim Can, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the ‘Ottomans’, 1860-1878.*, PhD thesis, University of Essex, 2014., str. 37-38

⁶ Glenny, Misha, *The Balkans, 1804-2012: Nationalism, War and the Great Powers*, Granta Publications, London, 2012., str. 112

⁷ E. Said, *Orientalizam*, str. 11.

bi Turke prikazali nasilnim. Pogotovo nesposobnim da upravljaju određenim teritorijem, što je Edhem Eldem svrstao u poseban tip orijentalizma, *osmanizam*.⁸ Prema Mariji Todorov, slično je nastajala slika u slučaju balkanskih hrišćana u evropskoj javnosti, čiji je opis svakodnevnog života postao političko pitanje i dodatni izgovor za orijentalizaciju, za koji je Todorova upotrijebila zaseban diskurs – *balkanizam*.⁹ Balkan i njegovo stanovništvo su posmatrani kao dio Orijenta, ali se u ovom slučaju sve više nastoji prepoznati evropska i hrišćanska prošlost naroda koji treba *emancipaciju* Zapada.

Kreirani narativi o svakodnevnom životu bosanskohercegovačkog stanovništva najčešće prate slike društveno-ekonomske zaostalosti, međuvjerske mržnje i sukoba sa ciljem da se prikaže slika “drugog”. Period ustanaka hrišćanskog stanovništva 1875. godine izazvao je neviđeno interesovanje evropske javnosti o tome kako se živi pod osmanskom vlašću.¹⁰ Tražeći razloge pobune, slike o svakodnevnom životu prihvaćene su iz pera putopisaca i novinskih dopisnika koji nisu blagonaklono gledali na Osmansko carstvo.¹¹ Kao i u ranijim putopisima, nastojao se ojačati antiturski narativ u kojem su muslimani posebno stigmatizovani za razliku od hrišćana.¹² Bosna i Hercegovina se posmatra kao najzaostaliya zemlja, a muslimanski narod kao dekadentno društvo. Slaveni hrišćani su se opisivali primitivnim narodom, ali se isticalo da mogu napredovati kada bi se stavili u povoljniji položaj za razliku od muslimana koji su drugačiji – orijentalistički i balkanistički, odnosno barbarski.¹³ Opisi naseljenih mjesta, sela, gradova i naroda skoro su uvijek prikazivani kao zaostali i primitivni, što se posebno odnosilo na multietničke sredine gdje žive hrišćani, predstavljeni kao žrtve osmansko-islamskog sistema.¹⁴ Orientalistički diskurs, koji susrećemo u opisima za *barbarske* narode Afrike i Azije, korišteni su kako bi ocrnili osmansku vlast na Balkanu i dokazali nesposobnost da vladaju na ovom području.¹⁵ Ovo se posebno može pratiti u svakodnevnom životu gdje dominiraju slike prljavštine, lijenosti, sujevjera, kulturne i

⁸ E. Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism*, str. 91.

⁹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 31-32

¹⁰ Radušić, Edin, *Bosnian Horrors, Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019.

¹¹ A. Savić, *Intimate Antagonists: British Images of the Balkans*, str. 7.; S. Lazarević Radak, *Orientalistički stereotipi i balkanistički diskurs*, str. 307.

¹² A. N. Hammond, *The Debated Lands: British Travel Writing and the Construction of the Balkans*, str. 8.

¹³ N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature*, str. 22.

¹⁴ B. Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 40-45; B. Jezernik, *Western perception of Turkish towns in the Balkans*, str. 212-213

¹⁵ E. Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism*, str. 91.

ekonomske zaostalosti, uz balkanski diskurs vjerske mržnje i sukoba, odnosno stalne nesigurnosti koja vlada na ovom djelu Osmanskog carstva, poznatog kao *Turska u Evropi*. Kako bi se dodatno osnažila slika barbarskog naroda, islamski zakoni i običaji naroda su predstavljeni kočnicom napretka jer onemogućavaju progres.¹⁶ Jedine pozitivne slike nalazimo u opisma hrišćanskog stanovništva, s tim da se kreira narativ o njihovoj nedovoljnoj kulturnoj razvijenosti, što je davalo prostor za vođenje imperijalne politike.

2.2. Percepcija Osmanskog carstva do 1856. godine

Kreiranje negativne slike prema Osmanskom carstvu može se pratiti od 15. stoljeća sa prvim osvajanjima u Evropi. Zbog zabrinutosti ovim događajima u kršćanskim krugovima se razvija diskurs o *kršćanskoj Evropi u borbi protiv islama* i potrebi da se pruži otpor *okrutnim Turcima*.¹⁷ Opšteprihvaćeno znanje u evropskim zemljama o Osmanskom carstvu, odnosno *barbarima koji uništavaju evropske gradove*, zasnivalo se na osnovu hronika iz habsburških zemalja i Venecije,¹⁸ bez obzira na pojedine putopise iz 16. stoljeća koji su ih isticali kao naprednu civilizaciju.¹⁹ Prestankom osmanske opasnosti u Evropi nakon 1699. godine, prestalo je interesovanje prema Osmanskom carstvu,²⁰ a nova dinamika će se pojaviti tokom 18. stoljeća. Pod utjecajem prosvjetiteljstva određeni putopisci, diplomati i historičari kreiraju narative o osmanskom carstvu i narodu Orijenta, njihovoj *zaostalosti, lijenosti, despotizmu i tiraniji*, praveći razlike u odnosu na *marljive Evropljane sa idejama slobode i napretka*.²¹ Ovo su bili prvi oblici imperijalne retorike karakteristične za naredni period, prema kojoj se stanovništvo dijeli na civilizovane i barbare, sa Evropom kao standardom civilizacije i osnovom za usporedbu. Dodatni faktor u kreiranju slike "drugog" bila je kršćanska opredjeljenost autora, što će biti posebna karakteristika u stvaranju antiturskog diskursa koji je trebao

¹⁶ A. Savić, *Intimate Antagonists: British Images of the Balkans*, str. 80-83; A. N. Hammond, *Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalis*, str. 209-211

¹⁷ B. Jezernik (ed.), *Imagining the Turk*, str. 3

¹⁸ N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 50. B. Jezernik (ed.), *Imagining the Turk*, str. 7-10

¹⁹ Isto, str. 51.; Pozitivno mišljenje nalazimo među protestanskim državama, kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu moći tokom 16. stoljeća, ali koje se ujedno dešava u vrijeme vjerskih ratova i suparništva protiv katolika u Evropi, Isto, str. 2-5

²⁰ O Habsburško- osmanskim odnosima u 17. i 18. stoljeću i stvaranju mita o *bedemu kršćanstva protiv islama i krvoločnim Turcima*, vidi, B. Jezernik (ed.), *Imagining the Turk*, str. 10-12

²¹ N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 57-61;

doprinijeti u formiranju popustljivog stava osmanske vlasti na zahtjeve evropskih sila, ali i opravdanje u evropskoj javnosti i kršćanskim krugovima za prisutnost na području Osmanskog carstva.²²

Evropska ekonomska i trgovačka ekspanzija u 19. stoljeću bitno je utjecala na politički i svakodnevni život unutar Osmanskog carstva, posebno na hrišćane koji su povezivanjem sa evropskim trgovcima postepeno preuzeli poslove trgovine u gradovima. Poboljšanje materijalnog položaja hrišćana doprinijelo je kulturnoj i političkoj emancipaciji koja se može objasniti i sve većim prisustvom i utjecajem evropskih diplomata. Ustanak hrišćana u Grčkoj 1820-tih i sticanje nezavisnosti rezultat je evropske umiješanosti i orijentalističkog diskursa u kojoj je učešće uzela evropska javnost i postala stalni sudionik u zbivanjima u Osmanskom carstvu tokom 19. stoljeća.²³ Posebno interesovanje za Grčku se stvaralo kroz narative da je kolijevka evropske civilizacije, da su Grci progresivni narod nasuprot lijenim Turcima, što će biti karakterističan obrazac u opisima Osmanlija u kasnijim putopisima i na drugim mjestima. Prisutnost i uplitanje evropskih sila u unutrašnje poslove Osmanskog carstva tokom 1830-tih, primoralo je vlast da prihvati Veliku Britaniju kao oslonac protiv negativnog djelovanja pojedinih država, posebno neprijateljske Rusije. Britanski proosmanski diskurs imao je cilj objezbijediti dominantnu poziciju u Mediteranu i očuvati osmanski teritorijalni integritet koji je zamiljšan u provođenju reformi kako bi se na kraju onemogućio ruski utjecaj.²⁴ Interesantno je da se ova promjena diskursa mogla prepoznati nakratko i u britanskim putopisima predstavljajući pozitivne slike, te ukazujući na mogućnosti reformisanja i modernizacije carstva prema idejama evropskog društva.²⁵ Podrška prema Osmanskom carstvu najbolje je vidljiva tokom Krimskog rata i na Pariškom kongresu 1856. godine.²⁶ Osmansko Carstvo dobilo je od evropskih sila garancije integriteta svojih granica, a Velika Britanija očuvanje dominantnog položaja na ovom važnom području za njenu imperijalnu

²² Eldem navodi da je osmansko prihvatanje zapadne superiornosti i potreba za reformama u skladu sa zahtjevima evropskih sila doprinjelo rađanju osmanskog orijentalizma u projiciranim narativima koje su naročito intenzivne od sredine 19. stoljeća. Vidi, E. Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism*, str. 95.

²³ D. Rodogno, *Against massacre, Humanitarian interventions in the Ottoman Empire*, str. 73-74; N.C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str 64-65

²⁴ Jelavich Barbara, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Volume I, Cambridge University press, 1983. str. 188.

²⁵ N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 69.; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, str. 111.

²⁶ Taylor, Alan J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*. Vol. II of *Oxford History of Modern Europe*, Clarendon Press Oxford, 1954., str. 65.

politiku. Poseban uspjeh predstavljala je odluka da evropske sile preuzmu zaštitu nemuslimanskog stanovništva, što je ranije Rusija koristila za miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva. Konačani uspjeh britanske politike u stvaranju dovoljno stabilnog carstva nastojao se ostvariti intenziviranjem reformi, što je i potvrđeno proglašenjem akta *Hati humajun* 1856. godine, sa fokusom na poboljšanje položaja hrišćana i pravno izjednačavanje sa muslimanima.²⁷

2.3. Percepcija Osmanskog carstva nakon 1856. godine

Druga polovina 19. stoljeća trebala je predstavljati period mira u Evropi, ali kako Allan Taylor navodi, Pariški kongres je stvorio doba evropskih prevara.²⁸ Odluke kongresa nisu riješile Istočno pitanje, jer nije bilo istinske namjere među pojedinim evropskim silama. Velika Britanija, kao najveći zagovornik proosmanske politike, doživjela je bitne unutrašnje promjene koje su utjecale na političku transformaciju prema Istočnom pitanju. Određeni politički krugovi su smatrali da je prestala ruska opasnost u istočnom Mediteranu i da nema potrebe za vođenjem politike podrške.²⁹ Prve promjene u političkom i javnom životu su se osjetile nakon smrti Lorda Palmerstona 1865. godine, ranijeg zagovornika proosmanske politike. Od ovog perioda traje političko nadmetanje u parlamentu između Liberalne stranke William Gladstona i Konzervativne stranke Benjamina Disraelija, podjeljenih oko podrške Osmanskom Carstvu. Ovo se dešava u periodu rasta popularnosti štampe i značajno proširenog glasačkog prava stanovništva koje velikim dijelom prihvata anti osmanski diskurs i Gladstonov politički rad.³⁰ Ovome su posebno doprinijeli senzacionalistički tekstovi u štampi o ugnjetavanju i zločinima nad hršćanima. Što je omogućilo veću popularnost Gladstonu, ali i sve više simpatija prema slavenskim hrišćanima na osnovu narativa u pojedinim putopisima u kojim se može

²⁷ D. Gürpınar, *The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses*. str. 349.

²⁸ Taylor, Alan J. P., *The Struggle for Mastery in Europe*, str. 90.

²⁹ N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 70-74; Otvaranje Sueckog kanala 1869. i njegova kontrola od strane Velike Britanije postala je primarna potreba u odnosu na političku kontrolu moreuza na Bosofru i Dardaanelama. Ovo je doprinijelo slabljenju proosmanskog diskursa među britanskim liberalima, Perkins Andrew James, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*. PhD thesis, Department of History, Classics and Archaeology Birkbeck, University of London, 2014., str. 35-36

³⁰ Negativan stav britanske javnosti prema proosmanskoj politici prvi put je vidljiv tokom Krimskog rat i stradanju britanskih vojnika u kojim su mogli čitati u štampi, a koji se odvija zbog podrške Osmanskom carstvu. Gladston i pojedina štampa popularnost su sticali promovišući antiturski diskurs o borbi kršćanstva i islama tokom sukoba muslimana i kršćana u Lebanonu 1860. godine i ustanku na Kreti 1867. godine. N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 130-131

primijetiti politička pristrasnost koju su zagovarali Liberali.³¹ U kreiranju slike zločina nad hrišćanima, dodatni uspjeh je ostvaren pridobijanjem kršćanskih vjerskih krugova sa kojim će se proširiti opozicija vladinoj politici podrške Osmanskom carstvu.³²

Uporedo sa antiosmanskim djelovanjem u Velikoj Britaniji odvija se sve snažniji utjecaj panslavizma koji je poticao ruske imperijalne težnje prema Balkanu.³³ Planovi za ujedinjenje slavenskih naroda kroz organizaciju Sveslavenskog pokreta trebao je biti odgovor na ujedinjenje njemačkog naroda, ali je zbog predominantno rusko-pravoslavno utjecaja postao primamljiv samo u Crnoj Gori i Srbiji koje su vidjele šansu za proširenje teritorija. Sveslavenski pokret okupljao je pripadnike ruske inteligencije i utjecajne diplomate, poput ambasadora u Carigradu Nikolaja Ignjatijeva,³⁴ ili kasnije veoma bitnu osobu Aleksandra Giljferdinga, prvog konzula u Bosni i Hercegovini. Što objašnjava koliku su važnost pridavali balkanskom osmanskom teritoriju.³⁵ Putem konzulata i svojih razgranatih pristalica na području Bosne i Hercegovine, Bugarske, Srbije i Crne Gore, vođene su različite propagandne aktivnosti u cilju destabilizacije osmanske vlasti. Njihov je cilj bio potaknuti ustanake, kako bi skrenuli pažnju evropske diplomatije na *nepovoljan* položaj hrišćana i omogućiti miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva. Podršku su pronašli među domaćim pravoslavnim sveštenstvom, koje su organizaciono, savjetima i materijalno pomagali, zahvaljujući raširenoj mreži dobrotvornih organizacija i prikupljenim sredstvima na crkvenim skupovima u Rusiji. Narod Rusije svakodnevno je mogao čitati u novinskim izvještajima o *zločinima nad pravoslavnom braćom* na Balkanu i *potrebi za njihovim oslobođenjem*.³⁶ Sveslavenski pokret je imao mnogo poštovalaca i u drugim zemljama, naročito u austrougarskoj štampi pod utjecajem Slavena koji su doprinijeli njihove ideje i politika postanu dostupne širom Evrope.³⁷ Narativi o stradanju i patnji hrišćana kreirali su psihološku istinu koja nije zaobišla ni britanske putopisce koji dolaze

³¹ B. Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 40-45; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, str. 114.

³² A. J. Perkins, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925.*, str. 56; N.C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, str. 88.

³³ Kohn, Hans, *Pan-Slavism, Its History and Ideology*, Vintage Book, A Division of Random House, Second Edition, New York, 1960., str. 154;

³⁴ Demirtas, Melih, Ignatiev, *Panslavism and Road to the Treaty of San Stefano*, Avrasya Dünyası / Eurasian World - Sayı / Issue: 8, 2021

³⁵ Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1858-1878.*, Veselin Masleša Sarajevo. 1988, str. 496-497; E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, str. 116.; Heraclides A. Heraclides, A. Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, str. 182. str. 170.

³⁶ A. Heraclides, A. Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, str. 182.

³⁷ Isto, str. 184.

sa već pripremljenim narativima, a čiji su opisi političkog stanja i svakodnevnog života u Bosni i Hercegovini dolazili iz susreta sa ljudima, odnosno najvećim djelom pravoslavnog sveštenstva, odakle je i započela propaganda.

Ujedinjenje Italije i Njemačke 1871. godine urušilo je politički sistem koji je spriječavao rusku imperijalnu politiku prema Osmanskom carstvu. Velika Britanija se našla u izazovnoj situaciji nakon slabljenja utjecaja Francuske sa kojom je imala slične poglede u vezi evropske diplomatije, dok je Rusija iskoristila da izađe iz evropske diplomatske izolacije zbližavanjem sa Njemačkom i Austro- Ugarskom, koju je nominalno vidjela kao partnera u političkim planovima prema Balkanu. Osjećaj britanske diplomatske izolacije doveo je do preispitivanja vanjske politike i sve snažniji utjecaj Gledstona. Njegov pogled prema Istočnom pitanju i opasnosti od panslavizma nastojao je promovisati podrškom balkanskim nacionalnim pokretima i njihovom pridobijanju kako bi se oslabio utjecaj Rusije.³⁸

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. godine i njegovo širenje na ostale prostore Balkana doprinio je jačanju antiturskih diskursa u tolikoj mjeri da su se u britanskoj javnosti i određenim političkim krugovima sve više mogli čuti zahtjevi za protjerivanje Turaka iz Evrope, ili čak protjerivanje kompletnog muslimanskog stanovništva.³⁹ Prema izvještajima britanskih diplomatskih krugova iz Osmanskog carstva, koji su oblikovali politiku u vladajućoj Konzervativnoj stranci, ustanak se smatrao rezultatom ruske imperijalne politike,⁴⁰ dok se među liberalima i britanskoj javnosti sve više pričalo o zločinima nad hrišćanima bez obzira na političke ambicije Rusije i njenu propagandu. Sve snažniji pritisak javnosti počelo je udaljavati britansku politiku od pro osmanskog diskursa nakon pobune hrišćana u Bugarskoj i zločina počinjenim od strane poluregularne osmanske vojske 1876. godine.⁴¹ Pristalicama antiosmanskog diskursa ovaj događaj dao je zapravo dodatni motiv da ga poistovjete sa dešavanjima u Bosni i Hercegovini, te primoraju vladajuću britansku stranku za promjenu kursa u politici prema Osmanskom carstvu. Rusija će ovu situaciju ubrzo iskoristiti za pripremu vojne intervencije na oduševljanje balkanskih nacionalista i pristalica panslavizma.⁴² Teško ostvareni uspjeh u ratu i odredbe mira u San Stefanu, Rusija nije mogla da osigura zbog

³⁸ A.J. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*. str. 216-219

³⁹ E. Radušić, *Bosnian Horrors*, str. 12-13

⁴⁰ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*

⁴¹ D. Rodogno, *Against massacre, Humanitarian interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, str. 194-195

⁴² Isto, 216; A.J. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*. str. 243.

diplomatske intervencije evropskih sila na Berlinskom kongresu 1878. godine. Umjesto Osmanskog carstva, britanska diplomatija je vidjela faktor stabilnosti u austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, dok se Rusija morala zadovoljiti stvaranjem slobodnih hrišćanskih država, uglavnom u njihovim ranijim granicama.

2.4. Eurocentričnost i pitanje pripadnosti Osmanskog carstva *Porodici civilizovanih naroda*

Kroz ranije navedeno, vidjeli smo da je postojalo uvjerenje još od kraja 18. stoljeća da evropska kultura i civilizacija posjeduju superiornost u odnosu na van evropske zemlje. Evropska ekonomska nadmoć u 19. stoljeću stvorila je još snažnije uvjerenje među političkim krugovima i pravnim licima da su narodi i zemlje podjeljeni na civilizovane, polubarbarske i barbarske, sa Evropom kao standardom prema kojem se drugi narodi i kulture mjere i ocjenjuju. Koncipirano je međunarodno pravo da *Porodica civilizovanih naroda* ima moralne i pravne osnove da kontrolira i vlada "drugim" radi izgradnje boljeg Svijeta.⁴³ Porodica naroda tokom 19. stoljeća bila je ograničena na Evropu i zemlje evropskog porijekla. Ostali su se smatrali nejednakim zbog nebrige o osnovnim ljudskim pravima, nemogućnosti zaštite društva, nepostojanja organizovane vlasti, poštivanja međunarodnih prava, diplomatskih odnosa i zaštite stranaca. Standardi nisu bili definisani, ali u opće kriterije dodatno su se podrazumjevali tehnološki razvoj, ekonomski kapaciteti, moralne i intelektualne kompetencije, što je pojedine države udaljavalo od Porodice civilizovanih naroda, kao što je Osmansko carstvo.⁴⁴

Odnosi evropskih sila prema Osmanskom carstvu oblikovani su na osnovu imperijalnih interesa, poput kontrole trgovačkih puteva i pristupa resursima što je bitno uticalo na različite planove za rješenje Istočnog pitanja. U evropskim diplomatskim krugovima su se pominjali prijedlozi za podjelom teritorija Osmanskog carstva, za koju su bili svjesni da bi to vodilo u opći evropski rat. Drugi prijedlog o kojem se govorilo još 1820-tih, a koji je kasnije poprimio intenzivniji karakter i predvodio William Geldston, bio je protjerivanje Turaka iz Evrope, ali je problem ovakvog rješenja bio u tome što se činilo da se povećava, a ne smanjuje vjerovatnost destabilizacije u evropskom sistemu. Hrišćanski narodi pod osmanskom vlašću su se

⁴³ D. Rodogno, *Against massacre, Humanitarian interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, str. 24.

⁴⁴ A. Heraclides, A. Diaila, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, str. 33; D. Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, str. 71.

posmatrali kao *barbari* i nesposobni za samoupravu, kao što su to i muslimanski *tlačitelji*. Treći prijedlog koji se nametao kao rješenje Istočnog pitanja bilo je uvođenje političkih i ekonomskih reformi u Osmanskom carstvu prema evropskom modelu upravljanja.⁴⁵ U prilog ovome bilo je već započeto provođenje Tanzimata iz 1839. godine, koji je trebalo dopuniti modernizacijom Osmanskog carstva što bi omogućilo ekonomske interese evropskih država. Naročito uvođenje međureligijske jednakosti kako bi se onemogućio ruski utjecaj. Evropljani su posmatrali osmanski miletski sistem diskriminatorski i barbarski jer onemogućava osnovna ljudska prava, zato ga je potrebno zamijeniti zapadnoevropskim konceptom političkog građanstva koji još uvijek nije ni u Evropi potpuno zaživio.

Odlučnost zapadno evropskih sila da istraju u svojoj politici pokazao je Krimski rat i odredbe Pariškog ugovora 1856. godine. Osmansko carstvo načelno je primljeno u Porodicu evropskih naroda, ali se moralo obavezati na intenziviranje pomenutih reformi kako bi ušlo u red "civilizovanih" država.⁴⁶ Od tog momenta, prema pravilima Evropskog koncerta i međunarodnih odnosa "civilizovanih" država, evropske države nisu više imale pravo se miješati u unutrašnje odnose Osmanskog carstva, niti promicati revoluciju za sopstvenu korist. Ali ono na čemu se još zasnivalo međunarodno pravo bilo je pitanje vođenja moralne (kršćanske) politike, koja Osmanskom carstvu nije išlo u prilog. U ranijoj političkoj praksi miješanja u unutrašnje poslove Osmanskog carstva na osnovu odredbi zaštitnika hrišćana koju su koristile pojedine evropske sile, nakon Krimskog rata usklađeno je tzv. moralnim odnosom i pravom humanitarne intervencije u slučaju zločina ili masakra.⁴⁷ Bilo je određeno da se humanitarna intervencija ne bi smjela koristiti za jačanje političkih i imperijalnih interesa i da odluka o interevenciji zahtjeva saglasnost svih evropskih sila. Ovim je stvorena prepreka pojedinim silama da provode imperijalistički težnje prema Osmanskom carstvu, međutim, nije postojala prepreka neformalnim političkim grupama poput panslavista, ili u britanskom parlamentu Liberala, da djeluju u tom smjeru, odnosno da putem kreiranih narativa nametnu barbarski karakter Turaka i tlačitelja hrišćana.

Evropski prikazi neuspjeha osmanskih reformi i poticanje diskursa *Bolesnik na Bosforu* javljaju se veoma brzo nakon proglašenja Hatti Humayuna 1856. godine. Pitanje prihvatanja

⁴⁵ D. Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, str. 37-38; A. Heraclides, A. Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, str.44.

⁴⁶ D. Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, str. 43.

⁴⁷ Isto

Osmanskog carstva u Porodicu naroda imalo je svojih protivnika na samom početku, a njihova se politička angažovanost i dalje nastavila. Dokazivanje nesposobnosti Osmanskog carstva da uđe u red *civilizovanih naroda* dobila je podršku javnog mijenja, aktivista i organizacija, koji su bitno utjecali na oblikovanje međunarodne prakse humanitarne intervencije. Snažan anti osmanski utjecaj udaljavao je carstvo sve više od člana evropskih država, bez obzira na učinjene promjene nakon 1856. godine.⁴⁸ Lokalni sukobi kršćana i muslimana u Lebanonu 1860. godine i ustanak na Kreti 1867. godine analizirali su se unutar religijskog konteksta, bez interesovanja za stvarne uzroke, što je odlika i percepcija događaja u Bosni i Hercegovini iz perioda istočne krize od 1875. do 1878. godine. Javnost je mogla pratiti senzacionalističke izvještaje u štampi koji su imali cilj dokazati da Osmansko carstvo ne može postati civilizovana zemlja i da je humanitarna intervencija neophodna kako bi se spriječili navodni masakri nad hrišćanima. Anti osmanski putopisi su posebnu pažnju dobijali sa opisima svakodnevnog života stanovništva da potkrijepe popularni narativ, barbarskog karaktera muslimanskog naroda u Osmanskom carstvu.

⁴⁸ A. Heraclides, A. Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*, str. 46-48

3. NARATIVI O SVAKODNEVNOM ŽIVOTU U PUTOPISIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Aleksandar F. Giljferding – “Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji”

3.1. Turska zemlja, divlji ljudi

Otvaranje ruskog konzulata u Bosni i Hercegovini, te dolazak Aleksandra Giljferdinga bitno je promijenilo politički, a posebno društveni život stanovništva. Njegovo prisustvo, kao i kasnije prisustvo drugih ruskih konzula ciljano je ojačalo anti tursko raspoloženje kod domaćih hrišćana, a onda posljedično i planski dovelo do porasta animoziteta i odnosa sa muslimanima. U nastojanju da izazove snažniji interes uticajnih društveno-političkih grupa u Rusiji, Giljferding je nakon kratkotrajne službe u Bosni objavio svoj putopis sa ciljem da pokaže nemogućnost života *pravoslavne braće pod vlašću turskih krvopija*.⁴⁹

Pred dolazak u Bosnu, Giljferding je boravio u manastiru Fruška Gora, Beču i Dubrovniku, odakle je prešao granicu prema Trebinju. Nastojeći se informisati o zemlji u koju dolazi, priču o Bosni započinje kazivanjem monaha sa Fruške Gore „da je strašno ići tamo, jer tamo Turci vladaju“, a navodi da u Dubrovniku imaju slično mišljenje koje su mu iznijeli pojedinci: „ Eto, turska zemlja, divlji ljudi.“⁵⁰ Već u razgovoru sa carinicima nastoji objasniti zašto vlada ovakvo mišljenje o ovoj *turskoj pustinji*, kako naziva ovaj predio Hercegovine i put do Trebinja: „Nije nam posao da pravimo puteve. Kad su mogli tuda da prolaze naši očevi i djedovi, zašto ne možemo i mi? Iskrčimo li put, odmah će kauri dovući svoje topove protiv nas.“⁵¹ Njegova pratnja mu objašnjava „da je zaostalost ovih krajeva i neobrađeno zemljište zbog age, koji je veoma opak čovjek, pljačkaš i nasilnik prema kmetovima, tako da niko neće da živi kod njega.“⁵²

⁴⁹ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima: (1856-1878)*, str. 544.

⁵⁰ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 28.-29.;

⁵¹ Isto, str. 29.; Opisi puteva na pravcima kojima je putovao Giljferding više puta se ponavljaju kao vrlo loši, primitivni i nesigurni za putovanje. Za banju na Ilidži i put do Sarajeva navodi se, „...podignuta je sa razvijenim smislom za eleganciju u kojem se vidi da je uređivao evropejac, Omer-paša latas, kao i put koji nije završen... Ali kad kiša padne, gori je i od jedne kaljuge i blata.“ Isto, str. 85; Na drugom mjestu navodi, „da je Austrija tražila da izgradi put od dalmatinske granice do Livna, ali da se tome protive muslimani, bez obzira što je stanje puta tako, da je neizbježno da se karavana surva niz grebene i ugine nekoliko konja, a roba ošteti... Putovanje je tako, da nikom ne bih poželio taj poduhvat. To znači – lom, neosjetljivost u svim udovima, bol, ošamućenost u glavi, gubljenje apetita i užasna žeđ. Isto, str. 327.

⁵² Isto, str. 28.

Sličan narativ se koristi u opisu vlasti o zaostalosti i prljavštini upravne rezidencije, primitivnih orijentalnih običaja i utiska fanatičnosti prema hrišćanima. U opisu trebinjskog mudira Hamza-beg Rusulbegovića, ističe se da je potomak stare plemenite porodice, ali „da je primjer fanatizma u kome mu je čak i lik grub i neprijatan i da je primjer sistematske svireposti jer ga svi hrišćani nazivaju krvopijom“.⁵³ Detaljno opisuje prijem u rezidenciji kod Ishak-paše u Mostaru: „ U rezidenciji, nekad Ali-paše Rizvanbegovića, sve je prljavo i neuredno... Tokom naše večere, domaćin je nastojao da pokaže evropske običaje koristeći nož i viljušku. Kad jede sam ili sa svojim, ne libi se da metne ruku u činiju, ali da ne bi bio nekulturan metne komad hrane na viljušku pa ga uz pomoć ovog simbola kulture prinosi ustima.“ Na osnovu ove posjete navodi „da su večere organizovane sa mnogo jela, više od 15, između koji je pušenje nargile, tako da nemaju osjećaj za okus i koliko traju večere. Ne bave se umnim radom, niti znaju za kakvu društvenu razonodu, tako da moraju ubijati vrijeme večerama koje traju po 4 i 5 sati.“⁵⁴ U opisu vojne kasarne i činovnika u Sarajevu, kaže da je to „jedina i najsolidnija, ali i neuredna zgrada, sagrađena nedavno, prvenstveno i jedino od novca hrišćana, a za koju se priča da su se Turci inženjeri okoristili novcem.“ Dalje navodi: „...iako su činovnici civilizirani, nose evropska odjela, piju vino, uglađeniji od Bosanaca, oni su gori ili blaže rečeno slični životinjskoj vrsti. Cijelo svoje vrijeme provode u apsolutnoj neaktivnosti. Nikad ništa ne čita i ne misli ako nema potrebe. Prije spavanja pije do neiznemoglosti. Za razliku od Bosanca koji odbaci alkohol, Osmanlija to nikad ne čini. Pošto se napije, baci se na hranu i potamani sve i onda se predaje teškom snu. O društvenom i porodičnom životu nema ni govora. Turci su ostavili svoje hareme u Carigradu, a nedostatak porodice nadoknađuju raznim gadostima.“⁵⁵

⁵³ Isto, str. 40.; U jednom drugom opisu, za rogatičkog mudira Giljferding navodi, „Mudir je skoro uvijek tup, debeo, u vanrednim prilikama nosi uniformu, živi u prljavim odajama, polurazrušenom konaku i poslugom koja je uvijek polubosa i u dronjcima. Ne čita ni novine, ni knjige... Oni grde Bosance nazivajući ih divljacima, neotesanim, a prema strancima su predusretljivi i dosadni. Sa područja Bugarske i Makedonije, oni su umjereni i dobro znaju jezike...Albanci isto mogu biti pametni, ali su zli. Iz Male Azije, pored umne ograničenosti, veoma su fanatični prema hrišćanima, ali opet u manirima svi su isti.“ Isto, str. 102.

⁵⁴ Isto, str. 60, 63. U posjeti konaku kod kajmakama u Travniku ističe, „...da je vrlo glup čovjek. Konak nije ništa drugo nego prljava polurazrušena staja, sobe male i bez ikakve opreme. Sjedište vezira nekad, pokazuje da su malo brinuli o svojoj rezidenciji...“ Isto, str. 315.

⁵⁵ Isto, str. 88-89; Narativi o sodomiji, seksualnoj izopačenosti, dio su orijentalističkog stereotipa koje susrećemo u odabranim putopisima na primjerima mučenja hrišćana i svakodnevnice, kao na ovom mjestu u tekstu. Edhem Eldmen propitujući orijentalističke narative donosi kazivanje osmanskog diplomate o uobičajenosti sodomiji u Parizu početkom 19. stoljeća, koja se odvija na javnim mjestima uz saznanje i dozvolu vlasti. E. Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism*, str. 94.

Narativ o fanatičnosti vlasti i muslimana, najčešće zemljoposjednika u odnosu prema hrišćanima, opisan je na mnogo mjesta u ljetopisu. Na putovanju kroz Hercegovinu navodi da su manastiri i crkvena služba za hrišćane uvijek u opasnosti od muslimana. U opisu o neimaštini i bijednom izgledu crkava, nedostatku ikona i knjiga za bogoslužje, navodi da fanatizam *bivše hrišćanske braće* izaziva strah kod vjernika zbog čestih napada u kojima su mete sveti predmeti, a da skoro uvijek ostavljaju prljavštinu nakon provale unutar crkve.⁵⁶ U predjelima Stare Srbije hrišćansko stanovništvo najviše je ugroženo i živi u strahu. Zbog blizine crnogorske i srbijanske granice, vladajući muslimani stalno su pod oružjem i spremni na fanatičnost.⁵⁷ U razgovoru sa hrišćanskim stanovništvom i pravoslavnim svećenicima tokom svojih brojnih posjeta manastirima, Giljferding navodi da su grčke vladike dodatni problem zuluma koji trpe stanovništvo svakodnevno. Grčke vladike ne žele da zaštite hrišćane jer su u dosluhu sa vlastima i zainteresovani su samo da novčano izrabljuju narod.⁵⁸

Fanatizam kod muslimana se objašnjava iz činjenice da su prihvatili islam i otuđili se od braće. Giljferding objašnjava „da Slaveni nisu fanatični, ali kada se oduševljavaju vjerom onda kod njih dostiže džinovske razmjere. Kako su isusovci fanatizovali Poljsku, tako je islam načinio od Bosanaca veće fanatike nego što su ikada bili Arabljani i Turci. Ovo se prije svega dešava zbog renegetstva i svoje nove religije, da bi opravdao svoje otpadništvo, a oni to i dalje uviđaju mada su promijenili vjeru prije nekoliko stotina godina.“⁵⁹ Zla koja se čine hrišćanima dešavaju se najčešće iz religioznog fanatizma muslimana, što je naročito vidljivo u zabranama da hrišćani imaju crkve i slobodno vrše vjerske obrede. Drugačiji vid fanatizma dešava se zbog korupcije vlasti i među begovima, zbog načina oporezivanja, pri čemu zakupci ne ostavljaju ništa na ognjištu bijednih seljaka. Giljferding navodi podatke, da je posljednjih godina broj zakupaca, jednak broju koliba zemljoradnika i da je isti broj tamnica u kojima Turci mogu vezati, tući,

⁵⁶ Isto, str. 29.; „Dok su gradili crkvenu školu u Mostaru, hrišćani su morali zidati ukopan u zgradu kako se ne bi isticala od ostalih kuća. Ova kuća nosi oznaku straha. Tijesna crkva, bez ikona i siromašna, nedovoljna je za sve. Nema nikakvih spoljašnjih znakova, ni zvona, jer se boje muslimanskog fanatizma.“ Isto, str. 81

⁵⁷ Isto, str. 272.; „U Kolašinu su muslimani najfanatičniji, nemaju drugog naziva sem zlikovci. Epitet divljaštva i borbenosti dijele sa susjednim hrišćanima Šarancima. Možete zamisliti kako je hrišćanima koji žive tu. Na području Crne Gore se živi mirno i plaća porez dok ne dotuži zulum, a od muslimana sultanova blagajna ne dobiva ništa...“ Isto, str. 282.; Interesantno je istaći da je nakon posjete Kolašinu, sljedeće godine, 1858. došlo do velikog pokolja muslimana, uništavanja imovine i protjerivanja stanovništva. „*Progon i etničko čišćenje muslimana iz Kolašina*“, Dijak, <https://dijak.online/progon-i-etnicko-ciscenje-muslimana-iz-kolasina/> (20.5.2023.)

⁵⁸ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 280, Isto, str. 366-368

⁵⁹ Isto, str. 341.

zatvarati i svakojako mučiti hrišćane.⁶⁰ O mržnji se navodi da je ona ukorijenjena prema hrišćanima kod svakog muslimana, „da ih se gazi ne dajući im mogućnosti ni prilike da njega, muslimana istisne iz privilegovanog položaja. Stoga će dugo vremena svi zakoni i naredbe doneseni u korist hrišćana biti praćeni primjedbama i smicalicama, samo da se ne obezbjedi njihova primjena.“ Muslimani smatraju Osmanlije u poluevropskim odjelima đaurima i posebno ako je neko od njih tolerantan prema hrišćanima, tada ga mrze kao izdajnika.⁶¹

3.2. Ubogi, žalosni, prljavi gradovi i lijeni ljudi

Gradovi i ljudi u njima skoro uvijek imaju negativne slike, bilo da se radi o muslimanima ili hrišćanima. Za razliku od hrišćanskih seljaka, prema kojima se pokazuje empatija i nazivaju se *nesretno stanovništvo, žrtve vlasti i zemljoposjednika*, hrišćansko gradsko stanovništvo se opisuje kao *turkofili i ćifuti*, odnosno, oni koji nedovoljno pomažu i odbacuju svoj narod, iako su i oni nejednaki u odnosu na Turke.⁶² Prvi značajniji opis ljudi i života počinje upravo sa pravoslavnim trgovcima i Sarajevom. Za trgovce Giljferding navodi: „...puno su puta putovali izvan zemlje ali nisu u stanju da izmjene svoju vanjštinu i psihu. Svoje kuće i dalje uređuju po starom uzorku, spratovi istureni na ulice i vanjskim stepeništima (verandama). Kako se mogu suobraziti zimi?! Unutar kuće, jedva dvije- tri stolice i stolom...“ A onda kao u pomenutim narativima, „...nepostojanje intelektualnog rada se zamjenjuje do iznemoglosti jelom, rakijom i kafom...“⁶³ U putopisu na nekoliko mjesta se posvećuje posebna pažnja na ulogu žena u društvu. Kod sarajevskih pravoslavni trgovaca, navodi se, da su žene zadužene da vode kućanstvo, ali da nedjeljom i praznikom, kojih je bezbroj, uživaju da se kindure i gizdaju. Na njihovoj šarenoj odjeći, nose se nizovi dukata oko vrata i na glavi, da izgledaju kao pokretni kovčezi i živi kapital svojih muževa, ili očeva, onih koje su neudate. Njima je ašikovanje jedini društveni život.⁶⁴

⁶⁰ Giljferding navodi primjer izvjesnog Reuf-bega, „...koji je dao narediti da se o strop kolibe veže Ivo Kostić sa petoricom hrišćana i da se pod njima naloži vatra. U samu vatru su bacali kukuruznu šašu i luk kako bi se nesretnici ugušili, ili odlučili da otkupe, moravši dati sve što su imali.“ Isto, str. 365.

⁶¹ Isto, str. 372.

⁶² Isto, str. 83.

⁶³ “Kada sarajevski trgovac sjedi, žena i kćerka stoje i poslušuju jelo, rakiju i kafu. U hrani se sprovodi ekonomija koja prelazi sve granice. Noge se prekste po turski uz niske stolove ili daske koje svojom visinom ne prelaze sećiju. Jede se i pije do iznemoglosti.” Isto, str. 83.

⁶⁴ Isto, str. 85.

U opisu muslimanskog stanovništva u Sarajevu, navodi se, da uopšte ne postoji društveni život. Njihove su svakodnevne fraze: *Šta radite? Pa, eto, sjedimo!* Navodi da sjedenje, uz čibuke, kod kuće ili u dućanima podsjeća na kaveze divljih životinja i da nedostaju samo rešetke. Kod njih navečer slijedi ispijanje šljivovice i onda se povlače u svoj harem. Porodični život u Bosni je razvijeniji nego u drugim muslimanskim zemljama jer poligamija nije zaživjela, djevojke se ne pokrivaju do udaje, a ašikuju kao i hrišćanke. „Ali kada se nesretna uda, pokriju joj glavu neprovidnom plahtom, sakriju i odvoje od muškog svijeta. Ona se može sastajati sa ženama, sa kojima će pod ključem igrati kolo i pjevati tužne pjesme. U takvim okolnostima će ogovaranja i potajne intimne spletke postati njeno glavno zanimanje. Nigdje u Bosni nema takvog spletkarenja kao među muslimanima...”⁶⁵

Opis gradova i hanova sa putovanja nastoji ojačati narativ o lijenosti muslimanskog stanovništva. Prilikom opisa nekog mjesta, Giljferding koristi nazive *ubogi muslimanski gradić, žalosna turska planaka, tužno i sumorno mjesto, užasno i prljavo mjesto itd.*⁶⁶ Slike zaostaloosti prikazuju se na primjerima dotrajalih kuća, uz primjetne visoke ograde koje zatvaraju pogled unutra, što je znak ne društvenosti i fanatizma, zaključuje Giljferding. U opisu muslimanskog naselja Banjska na području Novopazarskog sandžaka, koje se nalazi unutar tvrđave i nema zidina koje bi zaklonile poglede u unutrašnjost kuća, navodi se da je jedva dobio odobrenje za ulazak, a onda opisuje: „...ovu svetinju i dvorove koje čuvaju od pogleda nevjernika, sastojali su se od drvenih siromašnih kuća, pokrivenih slamom, pocrnjele i naherene. One bi se davno srušile da nisu naslonjene na kamene zidine. Na prozorima nije bilo ljepotica, uz prozore smo vidjeli ogromne gomile đubreta i drugog smeća nagomilanog godinama. Na lijevoj strani grada naiđosmo na lijepu prostranu crkvu, koja odiše elegancijom i lakoćom stila... Sad je ova crkva džamija.“ Dalje navodi, „bosanski muslimani su se u tolikoj mjeri privikli da oko sebe vide sve razrušeno, da im je potpuno prirodno kada obavljaju svoj namaz u zgradi oštećenog krova, sa gomilama smetlja na podu, razbijenim prozorima i vratima. Njima uopšte ne pada na um da bi bio red da se te zgrade oprave kako bi se zaustavilo rušenje.”⁶⁷ Slično nalazimo u opisu Travnika, za koji napominje da je donedavno bio sjedište bosanskih vezira. Navodi: „...izdaleka, prekrasan grad, a onda kako smo se razočarali kad smo

⁶⁵ Isto, str. 86

⁶⁶ Vidi, za Trebinje str. 44., Konjic, str. 79., Rogaticu, str. 103., Višegrad, str. 106., Novi Pazar, str. 124., Prijepolje, str.271., Kreševo, str. 302.

⁶⁷ Isto, str. 261

ga vidjeli iz blizine. Razrušena tvrđava, trošna i neugledna džamija, a travničke ulice, Bože moj, one su tako uske i strme, rđavo kaldrmisane i prljave! Vezirov konak, kuće, dućani – sve je tako crno, trulo, nahereno na bok i sasvim zapušteno“.⁶⁸ Zatim, navodi da nisu pristali da budu smješteni u *odvratni* travnički han,⁶⁹ ali da su zahvaljući kajmakamu našli konačište kod travničkog bega, jedinoj gospodskoj kući u Bosni. “Čista i ukusno namještena sa stolicama i stolovima, satovima i drugim produktima austrijskih fabrika. U uglu iznad divana ležalo je na policama nekoliko knjiga...” U razgovoru sa vlasnikom kuće begom Teskeredžićem, Giljferding navodno, navodi beogove riječi koje potvrđuju njegove narative: „ Eto, davno sam uvidio, da smo mi Bosanci glupi ljudi, ništa ne znamo i ne razumijemo, a Njemaci i Francuzi, a i drugi narodi, žive pametno...”⁷⁰

Narativ o lijenosti nastoji se prikazati u zapuštenosti zemlje i neiskorištenom prirodnom bogatstvu. Navodi se da je uzrok ovome orijentalno (ne)obrazovanje i intelektualno stanje muslimana koje se poima kroz fatalistički pogled na svijet.⁷¹ Orijentalna prisutnost je vidljiva i kod katoličkog stanovništva, kojeg franjevci drže radije u neobrazovanosti jer se boje da bi izgubili svoj privilegovani položaj. Bez obzira na njihovu obrazovanost, navodi da franjevci podstiču mnoga praznovjerja prihvaćena od muslimana, koji radije vjeruju da oni gospodare čarobnjačkim silama i da su njihovi zapisi mnogo efikasniji od onih koje prave hodže.⁷² Bosansko stanovništvo vjeruje u postojanje vila, vještica, stuha, vampira, i da je to prisutno ne samo na selima već i u gradovima. Navodi da u Sarajevu postoji Turkinja kojoj svako veče dolazi đavo i da čitav grad vjeruje da je neobični gost nečastivi, a ne čovjek. Postoji i

⁶⁸ Isto, str. 311.

⁶⁹ Na svojim putovanjima često nailazimo na opis hanova koji dodatno doprinose antibosanskom i muslimanskom narativu. Navodi da su pogodni samo za buhe i da su skoro uvijek napravljeni kao zajedničko boravište, gdje ljudi jedino mogu da legnu na zemlju oko vatre čiji dim prolazi kroz otvoren krov. Hanovi su rijetko imali prozore sa staklom, uglavnom zastri tkaninom, a samo u većim mjestima postoje moderni hanovi, sa sobama i hodnicima ali su i oni primitivni. Isto, str. 95.; “U hanu u blizini Kiseljaka i Lepenice smo iznajmili taj saraj, zamolili posjetioce da ga napuste, onda izbacili napolje prljave ćilime i tu se smjestili na svojim dušecima, stonim priborom i ostalim finim potrepštinama, nepoznatim Bosancima” Isto, str. 299.: “U hanu u Štrpcima, između Višegrada i Priboja, za razliku od muslimanskog, odlikovao se čistoćom, uslužnošću i okretnošću handžije, a to je samo zato što ga drži hrišćanin”. Isto, str. 112.

⁷⁰ Isto, str. 311.

⁷¹ Isto, str. 351.

⁷² Giljferding navodi da su najvredniji zapisi koji se štampaju u Hrvatskoj i u razgovoru sa jednom ženom objašnjava zašto narod vjeruje da franjevci imaju moć. “Oni i rimokatolici sa papom imaju vlast na zemlji, dok pravoslavni osim na nebu, nemaju, pa su fratri ti koji mogu otjerati džavla.” Isto, str. 365.

pravoslavka koja je u stanju sazvati demone i od njih doznati sve što je potrebno. Njoj dolaze ljudi kad im je neko bolestan ili im se nešto izgubi.⁷³

Miss Irby i Miss Mekenzi– “Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi” (I izdanje)⁷⁴

2.3. Gaženi narod

U prvom izdanju knjige Miss Irby i Miss Mekenzi sa putovanja iz 1866. godine susrećemo opise područja Novopazarskog sandžaka (*Stare Srbije*) u kome se ističu narativi o turskom nasilju, mržnji stanovništva i svakodnevnom strahu hrišćana. Vidjeli smo kako je Giljferding predstavio sliku sa ovog područja nepunih deset godina ranije, a veoma sličan narativ primjećujemo i kod ovih autorica. Značajno su koristile Giljferdingove navode za svoja saznanja. One naglašavaju da su njihovi izvori sagovornici različitih skupina stanovništva, ali na osnovu teksta i kreiranih slika moguće je primjetiti da su imale unaprijed formirano mišljenje o svakodnevnom životu stanovništva.

U samom uvodu navode da je „tužno kako je nekad ovo bila hršćanska i civilizovana zemlja, „...a sada su samo razvaline, sirotinja, oskudica saobraćaja, oskudica obrazovanosti, život i imovina daleko od sigurnosti, a svi redovi naroda mrze vladu i jedan drugog.“⁷⁵ U putopisu se navodi da se narod mrzi zbog vjere jer muslimani čine zlodjela prema hrišćanima, „muslimani ulaze u njihove kuće, danju i noću, kad im je volja, uzimaju šta hoće. Ako bi podigli riječ ili ruku, muslimani će te ubiti ili učiniti bogaljem. Potužite li se vlastima, sigurno ste propali...“⁷⁶. U Novom Pazaru, hrišćani mogu jahati na konju samo u svom djelu varoši, a što je veoma opasno uraditi na drumu u susretu sa muslimanima. U putopisu se navodi da su se hrišćani potužili njima dvjema, da im muslimani odvođe žensku djecu i poturče ih bez njihove

⁷³ Isto

⁷⁴ Hadžiselimović navodi da je Miss Mekenzi najvećim djelom napisala prvo izdanje putopisa iz 1866. godine, dok su tri dodatna poglavlja iz dugog izdanja djelo Miss Irby- Vidi, O. Hažiselimović, Na vratima Istoka, u fusnoti 36, Isto, str. 21.

⁷⁵ , G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Putovanja u slavenske provincije Turske u Evropi*, str. 136,

⁷⁶ Isto, str. 228,

volje.⁷⁷ Ako bi pobjegla neka od tih djevojaka, kažnjavali bi sve one koji su pod sumnjom da su im pomogli.⁷⁸ Dalje se navodi, da je kod hrišćana vidljiv strah ako bi razgovarali sa strancima, ili da se u takvim situacijama javlja još veće nepovjerenje između dva naroda. Također, u situaciji kada bi neka od ovih strana razgovarala sa strancem, bilo bi nemoguće obaviti razgovor sa drugom stranom.

Nepravedni život hrišćanskog stanovništva ocjenjuje se na osnovu kazivanja svećenika, koji su izvor informacija za narativ o mržnji i nasilju,⁷⁹ koji se nadopunjava poređenjem sa životom *puno boljim* u Srbiji i Crnoj Gori, prema ocjeni autorica putopisa.⁸⁰ Ono što se ističe kao razlika je puno bolja vlast i sigurnost za sve, ne znajući na koga misle u toj grupi naroda. Put između Novog Pazara, Tutina i Rožaja opisana su kao vrlo nesigurna, pri čemu se navodi da je bilo neophodno angažovati veliku pratnju radi njihovog putovanja. Stanje nesređenosti pripisuje se osmanskim vlastima i muslimanskom fanatizmu koji hrišćanski narod tjera na ustanak i hajdučiju. Primjere nasilničke prirode kod muslimana nalazimo na dva mjesta u putopisu tokom njihovog razgovora sa turskim vlastima, za koje navode da se otvoreno hvale „...kako Srbi u kneževini nisu junaci, jer su prestali biti dio međusobnih sukoba već trideset godina, još od Karađorđa...” Slično ovome navode, „da su izvor sukoba muslimani što pokazuje i hvalisanje njihovog junaštva u borbama protiv Crnogoraca u kojima su ustvari palili i crkve...

“ 81

U poređenju života u Novopazarskom sandžaku i Srbiji navodi se, da je u kneževini obrazovanje puno bolje. Hrišćanske crkve koje su ujedno i škole u Novom Pazaru, *veoma su jadne i mučne*, uništavane od muslimana što se primjećuje na freskama. Grčke vladike iscjeđuju narod zajedno sa turskim vlastima i nisu spremni civilizovati srpski narod. Crkveno bogoslužje se odvija tajno i služi proruskim slavenskim jezikom, ali posljednjih godina srpski književnici se protive panslavističkom spajanju i traže da se obnovi božja služba na narodnom jeziku.⁸² Škole u Srbiji su bolje i od muslimanskih u Bosni. Nezainteresovanost za obrazovanje

⁷⁷ O pitanju islamizacije u ovom periodu vidi, Gelez, Philippe , *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c.1800 - 1918)*, Historijska traganja, 2, 2008. str. 31-34

⁷⁸ Isto, str. 228-229

⁷⁹ Isto, str. 243.

⁸⁰ Isto, str. 245.

⁸¹ Isto, str. 246., str. 265.

⁸² Isto, str. 275.

kod muslimana se vidi u tome što oni ne znaju svoju historiju, njih ne interesuje hršćanska prošlost. Zato svi i dalje vjeruju u vile i legende koje samo domaći muslimani i hrišćani mogu da vide u šumama i liječenje bolesnih nastoje riješiti praznovjerjem.⁸³

Miss Irby i Miss Mekenzi – “Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi” (II izdanje)⁸⁴

3.4. Najbarbarskija zemlja od svih provincija Turske u Evropi

Drugo izdanje objavljeno je sa tri dodatna poglavlja o Bosni i odnosi se na period ustanka od 1875. do 1877. godine. Događaji vezani za ustanak evidentno su imali utjecaja na kreiranje narativa o svakodnevnom životu, međutim u mnogo čemu oni su ipak nastavak slike društva prikazanog deset godina ranije u prvom izdanju, koje je ovaj put nastalo iz pera Miss Irby.⁸⁵ Za nju je Bosna i Hercegovina *društveno najbarbarskija zemlja od svih provincija Turske u Evropi*, što navodi na samom početku putopisa: „*Pređite granicu ovih zemalja i možete se fino okušati u divljini Azije.*“⁸⁶ Irby navodi da je, prirodno bogatstvo i ljepota ove zemlje neizmjerena, ali najvrjednija trgovina šljivama, je vrijedna prezira. Kamena ima u izobilju, a kuće su građene od drveta i u ruševnom su stanju. Čak i u Sarajevu, još uvijek preovladavaju drvo, blato i šindra. Stanovništvo je neobrazovano, a niti jedan čovjek od stotinu ne zna čitati. Turska vlada pažljivo drži narod u neznanju, a glupost ljudi je nužan uvjet za tursku vlast. S tim u vezi, unošenje knjiga iz Srbije je zabranjeno, a Sarajevo kao glavni grad sa 40 - 50 hiljada stanovnika, nema niti jednu biblioteku.⁸⁷

Ono što se pominje kod Giljferdinga i drugih putopisaca, odnosno na šta se oni žale je nepostojanje puteva i *užasni* hanovi. Miss Irby opisuje da su to većinom *štale*, naglašavajući, da je sa svojom pratnjom, zbog nehigijenskih uvjeta uvijek morala iznositi ćilime i druge prostirke kako bi odsjeli na takvom mjestu, i da su nekad radije spavali pod otvorenim nebom

⁸³ Isto, str. 246.

⁸⁴ U originalu, “Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe”

⁸⁵ Vidi fusnotu 74

⁸⁶ G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, str. 1.; Na ulasku u zemlju 1875. godine na području Gradiške navodi, „opet smo se našli usred istočnjačkog barbarstva, prljavštine i bijede koja obilježavaju granicu Azije koja zadire u Evropu.“ Isto, str. 25.

⁸⁷ Isto, str. .1, str. 19

ili razapeli šator unutar hana.⁸⁸ Dalje navodi, da čovjek može putovati danima i noćima, neće naići na spomenike drevne kulture. „Jedini trag modernog turskog poduzetništva je izgrađena pruga Novi – Banja Luka, koja bi mogla da bude put do Indije.”⁸⁹

Pored turske vlasti, glavne krivce za probleme zemlje Irby vidi u bosanskim begovima, „...par excellence, moćni feudalni gospodari, ...okovana čudovišta izvučenih zuba i odrezanih kandži. Oni su *megafauna*⁹⁰ našeg vremena. Gruba sila divljaka koji nemaju nikakvu drugu snagu. Uz moguće izuzetke današnji bosanski begovi su neuki, pokvareni, lijeni i potpuno nesposobni za organizaciju ili zajedničko djelovanje. Neki su naučili pomalo turskog, arapskog i perzijskog, ali vrlo malo njih zna čitati i pisati vlastiti jezik.”⁹¹ Opis muslimanskog stanovništva se često izjednačava sa opisom i narativima o begovima, *Turaka sa turbanima koji sjede prekrivenih nogu u svojim bijednim dućanima i ispijaju kafu*. Dalje se navodi, kako je u tome vidljiva lijenost i odsustvo života, a posebno u usporedbi sa hrišćanima koji su mnogo bolji u poslovanju. Muslimani vrše opstrukciju i spriječavaju prodaju zemlje hrišćanima, kako bi oni mogli da žive među njima.⁹²

U događajima tokom ustanka Irby navodi sebe kao svjedoka maltretiranja i zlodjela nad hrišćanima, pri čemu vidi uzroke u njihovom nejednakom statusu pred sudom i medžlisu. Što omogućava muslimanima da se ponašaju drsko i provode *brutalno* i *nesnošljivo* nasilje, dok se hrišćanima unosi dodatni strah od svjedočenja na sudu, tako da ovo sve prolazi nekažnjeno.⁹³ Mržnju dodatno raspiruju lutajući derviši, pri čemu su muslimani u Sarajevu u ovome izrazito fanatični, „...zakleli su se da će hrišćani teško proći ako se nastavi ustanak.” Glasine o kojima govori Irby sad su postale dio svakodnevnice i narativa koji izaziva strah, ali na drugom mjestu ipak navodi, da hrišćani nemaju nigdje sigurnosti za svoj život osim u Sarajevu, jer se pred očima konzula smatraju zaštićeni.⁹⁴ Na ranijem mjestu u putopisu daje sličan opis u kojem navodi, „...u vrijeme dok je vezir bio u Travniku i danas nakon što su konzuli u Sarajevu,

⁸⁸ Isto, str. .2

⁸⁹ Isto, str. .3

⁹⁰“ Megafaunal extinctions”, Britanica, <https://www.britannica.com/science/megafauna-zoology> (31.5.2023.)

⁹¹ G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, str. 8,

⁹² “U čaršiji sjedili su tursci sa turbanima prekrivenih nogu, u svojim bijednim dućanima. Naizgled došli smo do jednog dućana evropskog izgleda, sa posloženim tezgama, koji je bio Bože Ljubovića, bogatog trgovca koji je bio primoran pobjeći u Austriju...” Isto, str. 25.

⁹³ Isto, uporedi str. 10. i 30.

⁹⁴ Isto, str. 47.; O širenju propagande i mogućnosti pokolja hrišćana širile su se glasine da će sultan i vlast narediti ova ubistva. Isto, str. 42.

žene nisu smjele ići u čaršiju ili kad su išle, nisu smjele nositi ukras, pokrивene do nogu, a turske pokrивene da im se oči ne vide. Sad već neko vrijeme prolaze hrišćanke kao u svojim domovima, žene i djevojke hrišćanke okićene dukatima i biserima, u svojim najboljim haljinama, pa i noću bez ikakvog straha.⁹⁵

Svoje napuštanje Sarajeva Irby je predstavila kao nužnost i zbog straha, a sa njom su krenule i njene učenice prurušene u evropsku nošnju, „...kako bi sa tim kulturnim segmentom bezbjedno prešle granicu.“⁹⁶ Na ovom mjestu u putopisu nam daje opis muslimanskog dječaka koji je zajedno sa Arapom bio njihova putna partnja: „Bio je izvan kontrole, stajao je gdje je htio, ili je bezobzirno jurio putem, šibajući jadne konje i pucajući iz pištolja u zrak. Ovaj dječak je bio najgori tip bosanskog muslimana. Bio je mršav, malen, bezbojnih očiju. Njegovo oronulo lice bilo je izmoždeno sa izrazom okrutnosti, grabežljivosti i lukavstva.“⁹⁷

Arthur Evans - "Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875."

3.5. Prljava i puna sjaja strana rijeke Save

Putopisi Artura Evansa i Giljferdinga se trebaju smatrati iznimnim kada se uzme u obzir njihova ponaosob humanistička znanstvena pozadina. Njihove opservacije kulturno-društvenog i političko-ekonomskog stanja u Bosni i Hercegovini bi trebale da budu u istinskim i očiglednim vrijednostima, što se na Evansa posebno odnosi, jer je njegovo iscrpno putovanje trebalo da prikaže detaljnu sliku naroda i zemlje. Prije pristupanja na bosansko tlo, Evans je tokom plovidbe Savom uspio da primjeti razliku između dvaju obala na granici, „...jedna je strana hladna i sumorna, premda relativno čista, a druga prljava ali puna sjaja.“ Ovakva nejasna slika počinje biti vidljiva dolaskom u Bosanski Brod i u opisu kasnijeg putovanja prema unutrašnjosti zemlje. U Bosanskom Brodu predstavlja opis uskih i prljavih turskih ulica, besposlenog svijeta kako pilji u njih, gdje navodi: „Etiopsko garavo djevojčice nas koketno posmatra iza odškrnutih vrata i pokazuje svoje bijele zube... Bosanci govore o drugoj strani

⁹⁵ Isto, str. 14.

⁹⁶ Isto, str. 33.

⁹⁷ Isto

Save kao *Evropi*, jer je očigledna srodnost Azije i Bosne.” Za njega, obale Egejskog mora i Istanbul nikad nisu pokazivali orijentalne običaje, „...međutim Bosna je ostala izabrana zemlja tog muslimanskog konzervatizma.“⁹⁸ Fanatizam je pustio svoje najdublje korijene kod ovog *renegatskog* stanovništva i naročito zrači kroz njihovu nošnju. Fes nose samo službenici, muškarci nose istočnjačke turbane, dok se kod žena striktno održava zabrađivanje kakvo nema nigdje drugo u *Turskoj u Evropi*. „Orijentalni sjaj odjela i robe, zlatnih vezova onih divnih djevojčica koje su većinom osuđene da se već u nježnim tridesetim godinama zagrnu velom turskog braka i da sahrane svoju ljepotu u haremu, gdje se već u trideset petoj preobrazu u stare odvratne babuskare.“ Na istom mjestu Evans dodatno nastoji ojačati negativan odnos roditelja Turaka prema djeci opisujući kako se grubo i bezobzirno ponašaju njima. Prema Evansu, djeca se odgajaju uz praznovjerje jer nose hamajlije protiv uroka oko vrata i oko ruku, s tim da žensku djecu gledaju i kite kao *pozlaćene trofeje* za buduće muževe.⁹⁹

Putovanje prema unutrašnjosti zemlje oslikava siromaštvo, posebno pravoslavnog i katoličkog naroda u odnosu na one preko Save. Opisuju se bijedni putevi koji nestaju u livadama, ili u neprohodnim predjelima poput riječnih potoka. U opisu kuća ili hanova¹⁰⁰ nastoji se prikazati slika primitivnog života. Posebno u Doboju i Tešnju u kojima su, navodi, kraljevske utvrde u potpunosti urušene. Svakodnevni život muslimana u ovim mjestima je prikazan uz opise ispijanja kafe i upotrebe nargila, *barbarski ukrašenih ćilibarom i zlatom, što je stil staromodnosti i degenerisanosti* ovog stanovništva.¹⁰¹ Evans kao primjere navodi, njegov susrete sa zabrađenim ženama, svađu, te kako je zasut kamenjem zbog tog neizbježnog susreta sa muslimankama. Zatim, ponovo daje primjer praznovjerja zbog negodovanja kod muslimana, radi njegovog slikanja ljudi i okoline. Što ga je moglo dovesti u probleme, ali mu

⁹⁸ A.Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str. 126.

⁹⁹ U putovanju kroz ulice Bosanskog Broda opisuje primjer ophođenja prema djeci: “Među njima bio je jedan mališan od 5 godina. Plavih očiju i sa kratko zasječenom kosom skandinavske boje, podsjećao je na paža iz vremena Karka Drugog. Sa još nekoliko svojih drugova prepriječio se tako blizu da je ozbiljnoj i poštovanoj gospodi pozadi spriječio pogled na dva misteriozna Evropljana, i zbog toga je jedan Turčin, sa malom šibom u ruci, primakao bliže i lako ošinuo ovo malo leptirče. Bič je tek dotakao našeg malog nestaška i ovaj se udaljio sa drugima. Nije zaplakao i više je izgledao ožalošćen nego ljut. Pogledao je na svog progonitelja nježnog dječjeg dostojanstva i ozbiljnog i neočekivanog iznenađenja i kao da je želio da izrazi misao: *Ja nisam navikao da se sa mnom tako postupa!* Ovo je dokaz kako Turci presretaju djecu – nježnosti koja im služi na čast.” Isto, str. 12.

¹⁰⁰ Isto, str. 133-134

¹⁰¹ Isto, str. 143.

je valijina bujuruldija pružila sigurnost. Praznovjerje se odnosi i na vjerovanje ljudi u proklete i dobre vile, za koje Evans tvrdi da ljudi vjeruju da one odlučuju o ljudskoj sudbini.¹⁰²

Gotovo identičan narativ se koristi u primjerima hršćanskog stanovništva, njihovom *primitivanom načinu života* zbog utjecaja islama i duge vladavine pod Turcima.¹⁰³ Ovo se posebno može primjeti kod katolika, prema kojima ne pokazuje jednako suosjećanje kao prema pravoslavnom stanovništvu.¹⁰⁴ U planinskim predjelima na putu između Tešnja i Travnika u mjestu Komušina, Evans je prisustvovao hodočašću hrišćanskog stanovništva i bio je prilično iznenađen praznovjerjem i obredima koje je vidio. Kako kaže: „...podivljalo stanovništvo odbačeno od svijeta... Ljudi su gmizali po zemlji i ljubili je kao da su u džamiji. Bilo je žena potpuno pokrivenih, čak i fratri zbunjuju, jer izgledaju kao turski službenici.“ Na istom mjestu navodi da se održavao vašar i ljudi su nastojali da se provesele, uz „smiješno kolo i tupav način kako pipkaju zemlju...“ Onda nejasno daje opis da su pjevali primitivno žalosne pjeseme o junacima, caru Dušanu, Marku Kraljeviću, Lazaru, što bi prema tome trebalo značiti da je prisustvovao u društvu pravoslavnog stanovništva.¹⁰⁵ U opisu odijevanja ljudi navodi, da je odjeća čista, bijela, ali siromašna, navodeći da je to primjer srbijanske nošnje i ponekad hrvatske. Interesantno je kako navodi, da je izgled opanaka isti koji spominje Konstantin VII Porfirogent.¹⁰⁶

Po dolasku u Travnik navodi da je dominantno muslimanski grad, a narativ ponovo poprima opise o primitivnim i prljavim ulicama, dućanima i hanovima u „kojim se odlikuje sporost usluge.“ Evans navodi da je fatalistički način života i poslovanja odredio muslimansko stanovništvo da budu dućandžije, za razliku od hrišćana koji su trgovci, a to je zato jer su po temperamentu jednostavno nepokretni. Dalje navodi, „...da Turke ne interesuju čari prirode i potpuno su neosjetljivi prema prirodnim ljepotama. I ako ih nešto očarava to su samo mir i tiština, a ne prirodne ljepote. To jedino privlači Turčina. I on traži kao najveći luksuz u svojim

¹⁰² Isto, str. 151.

¹⁰³ „Bijedni seljaci, trpili nasilje, pa podivljali u neznanju fanatizma i sad odbačeni od svijeta.“ Isto, str. 153.

¹⁰⁴ Ovakva slika je vidljiva i u ranijim putopisima odabranim u ovom radu u kojem Giljferding jasno gradi neprijateljski narativ prema Austriji i njenom utjecaju na katolike u Bosni, odnosno utjecaj franjevaca na nedovoljnu emancipaciju ovog stanovništva, što susrećemo i kod Irby u njenim opisima: “Katolici su manje hrabri nego pravoslavci. Bez obzira na obrazovanost svećenika, katoličko stanovništvo živi u mraku. Fratri nisu zainteresovani i nemaju simpatije prema svojoj naciji.” Isto, str. 17.

¹⁰⁵ Isto, str. 157.

¹⁰⁶ Isto, str. 158.

vtrovima i ljetnikovcima.”¹⁰⁷ Žene su odjevene kao mumije, “... izvan granica Bosne, na nju bi se sa podsmijehom osvrtni i sami Turci. Neudate smiju da izlažu svoju privlačnost do mjere kojom bi skandalizovao dobronamjernog Turčina... Činjenica je da u ovoj reakcionarnoj zemlji ima i takvih stvari kao što su brakovi iz ljubavi. Čak je i majci dozvoljeno da učestvuje u izboru... Običaji su demoralizovani da se mladom svijetu dozvoljava međusoban razgovor prije bračnog vezivanja, ali samo ponedjeljkom i petkom. U ova dva dana se mogu prikristi do prozora svojih dragana i veselo im šaputati besmislice kroz prozorsku rešetku.”¹⁰⁸ Dalje navodi, da poligamije nema i da se osuđuje ako se zaključi više od jedne ženidbe.¹⁰⁹

Evans navodi da je bio primoran napustiti Travnik i krenuti dalje prema Kiseljaku, Fojnici i Sarajevu, zbog opasnosti po život od strane muslimanskih fanatika koji su vjerovali da su špijuni, on i njegov brat u pratnji. Slike koje preovladavaju na ovom djelu puta, sa živopisnim opisima prirode i prirodnog bogastva, nastoji pokazati koliko ima neiskorištenih potencijala, sa zatvorenim rudnicima za kojim niko ne mari. „Svejedno što se uokolo vide samo bijedne kuće i loši putevi,“ dodaje da je nemoguće dobiti dozvolu vlasti za iskopavanje ruda i korištenjem onog što ova zemlja daje.¹¹⁰

3.6. Nasilje, fanatizam - Sarajevo i Mostar

Već na početku putopisa o Bosni i Hercegovini, Evans navodi da je Sarajevo centar fanatizma i da je u Hrvatskoj čuo kako postoji bojazan za hrišćane u Sarajevu.¹¹¹ Opasnost za ovo stanovništvo se širi zbog glasina, koje naziva *orijentalnim klevetanjem*. Uspjeha ustanika u Pljevljima i Novom Pazaru koji trebaju da presjeku glavnu cestu prema Turskoj i da hrišćanima dolazi pomoć iz Beograda i Zagreba. “U sadašnjem momentu porast fanatizma bi mogao izazvati pokolj hrišćanske manjine u gradu, zato se dešava njihova seoba iz grada.” Navodi da su srpski trgovci molili Miss Irby da se skloni ako nastupi očekivani pokolj.¹¹² U ovom djelu putopisa može se primjetiti skoro identičan narativ, poput onog što nam je Irby ostavila o mogućem nasilju nad hrišćanima u gradu, s tim što Evans navodi da konzuli nemaju autoritet

¹⁰⁷ Isto, str. 191.

¹⁰⁸ Isto, str. 189.

¹⁰⁹ Isto, str. 190.

¹¹⁰ Isto, str. 207.

¹¹¹ Isto, str. 126.

¹¹² Isto, uporedi str. 221 i 228

da spase ovo stanovništvo. Dalje nailazimo na slične opise oko problema oporezivanja *raje* i iznuđivanja novca, mučenja od strane zaptija, silovanje hrišćanskih žena i zlostavljanje djece.¹¹³ Nasilje se koje se sve više dešava, postaje zbog odmazde. „...Sad kad se raja digla na ustanak, kontrarevolucija muslimanskog fanatizma organizovala je razbojničke bande koje pustoše Bosnom, a većinom ih predvode begovi i age“.¹¹⁴

U opisu znamenitih građevina Sarajeva navodi se da pripadaju hrišćansko-bizantijskoj arhitekturi, dok se vještine zanatskih majstora smatraju primitivnim, čak i za azijske provincije. „Rad zanatlija je čist i prost i donekle od vrijednosti, ali ipak nekako sirov, još se vide narodne osobine... Kada je engleski konzul tražio da mu se izradi namjenski namještaj, narod mu se smijao.“¹¹⁵ U opisu ljudi nailazimo na ranije opise iz odabranih radova, posebno u načinu odjevanja žena, iako Evans navodi da nisu strogo pokrivena kao u provincijskim gradovima. Susreće se narativ o *transformaciji* djevojčica nakon udaje, „...kada se ućahure i kada doslovno, normalan život za njih prestaje.“¹¹⁶ Na istom mjestu se opisuju žene iz jevrejske zajednice kod kojih se ne vide nikakve novine. „Jedan vodeći trgovac bio je isključen iz zajednice samo zbog toga što je dozvolio ženi da nosi dugu kosu i oblači se po evropskoj modi.“ Oni nečasno stiču novac i zaposleni su kao balgajnici kod turskih vlasti: „Ovi jevreji su tako prljavi i potpuno unakaženi i tjelesno i moralno. Međusobno se žene...“¹¹⁷ U opisu pravoslavnih djevojka vidimo sličnost sa opisom koji nam je ostavio Giljferding: „...Na sebi nose svoj miraz, nakit, novac tj. grudi kite barbarskim mnoštvom dragulja, tako da je privlačna koliko ima na sebi novca. Za Bosance je nebitno što je djevojka ravnog nosa ili razrooka pogledom, bitno je koliko ima novca. Druga vrijanta ljepote koja ih oduševljava, to je gojaznost...“¹¹⁸ Ono što susrećemo i u prethodnim putopisima za pravoslavne trgovce nailazimo i kod Evansa. On navodi da bez obzira što su najbogatiji, ne koriste novac pametno,

¹¹³ „Istina je da, osim u Sarajevu, gdje stanuju konzuli, nigdje nije sigurna čast, imovina i životi hrišćana. U seoskim djelovima se dešavaju ubistva koja ostaju nekažnjena jer se žalbe kršćana ne uvažavaju na sudu i medžlisu, dok žalbe prema konzulu i nije moguće poslati jer bi bili još surovije kažnjeni“. Isto, str. 223; Primjere mučenja opisuje: „U ljetnoj žegi svlače ljude do gola, privežu ih uz stubove, pomažu medom ili slatkim sokom i prepuste ih nježnoj milosti insekata. Ako se iznuđivanje poreza vrši zimi, smatrano je podesnim da se ljudi privežu uz stubove i ostave bosonogi da promrznu; drugom prilikom gurnu raju u svinjac i zaliju hladnom vodom. Omiljeni je način da se grupa hrišćana odvede u neku kolibu ili pod neko stablo i tu se zapali granje i tako ih guše dimom...“ Isto, str. 225-226

¹¹⁴ Isto, str. 228.

¹¹⁵ Isto, str. 234.

¹¹⁶ Isto

¹¹⁷ Isto, str. 235.

¹¹⁸ Isto, str. 237.

ne pomažu svoje ugnjetavane sunarodnike koji se nalaze izvan konzularne zaštite, a čak se i podruguju njihovim vapajima. Protive se svjetovnom školovanju i otvaranju novih škola.¹¹⁹

Život i izgled Sarajeva je opisan na primjeru održavanja čistoće koje obavljaju noćni čistači: „Krstare ulicama u grupama i kupe otpatke koje su im izgleda jedina hrana. Njihova uniforma je gruba koža, prljava, žutomrka, iznakažena bijednim zakrpama, iscijepana na laktovima zbog međusbonih svađa koje smetaju svima, a u svojim bjesovima i zanosu cijepaju jedni drugima uši. Preko dana leže na ulicama pružajući odvratn prizor. Ako se neko spotakne o njih, spremni su da uzmu zakon u svoje ruke. Rušitelji njihovog mira ne mogu očekivati pomoć ni sažaljenje prisutnih, jer građani smatraju njihovo zanimanje neophodno potrebnim za zaštitu narodnog zdravlja.“¹²⁰

Nakon trodnevnog boravka u Sarajevu, Evans i njegov brat su se spremali za put prema Hercegovini. Kako navodi pristali su da kupe hamajlije za sigurnost, koje su im Turci nastojali da prodati iz svojih mnogobrojnih zabačenih ormara: „Ovi mudraci sa turbanom na glavi nisu htjeli takvu robu da ustupe za prljave novce, nego da bude svjetionik i putokaz po kojim bi se upravljali naši koraci stazom istinske filozofije. Pokazivali su nam kojekave svemoćne kamene ukrase... Najznačajniji kamen smatraju crveni carnelin poput priča o princezi Badoura iz *Hiljadu i jedne noći*, koji čuva od svakog zla.“¹²¹ Navodi da je raširen običaj nositi hamajlije od raznog kamena koje se može pronaći u Bosni, uz štampane zapise Svetkog pisma i Kurana iz Zagreba i Zadra, koje prodaju franjevci i kojim je ovo postalo redovan izvor njihovih prihoda.¹²²

Na putu prema Hercegovini susretali su ljude u selima za koje navodi da su neobično lijepi, djevojke italijanskog šarma, a srpskog izgleda. Za jednu djevojku navodi: „Ja ne bih primjetio pažnju na nju da se izvanredna ljepota ne vidi tako rijetko kod ovog zaostalog jugoslavenoskog naroda, moglo bi se reći barbarskih članova naše zajednice indoevropskog naroda.“ Za razliku od gostoljubivosti hrišćanskih seljaka nedaleko od Sarajeva, za han u Konjic navodi je to ustvari „tavan iznad štale u kojem je usluga odgovarala mjestu. Posluživao nas je mladić sa

¹¹⁹ Isto, str. 238.

¹²⁰ Isto, str. 238.

¹²¹ Isto, str. 242.

¹²² Navodi da se „...zapisi previju u obliku šećera i objese o malenom toborcu oko pobožna vrata. Vjernik na ovo gleda kao zaštitu od uroka i zlog duha. Poznato je da ponekad muslimani šalju svoje hamajlije franjevcima, da bi njihov blagoslov potpomogao stvarnu snagu čarolije.“ Trgovci tvrde da hamajlije liječe razne vrste kožnih bolesti, ...da su iz Indije, ali bi se moglo reći da Gang utiče u Savu.“ Isto, str. 244.

turbanom na glavi, pravi primjerak divljaka, kakvi se danas nalaze u Bosni.¹²³ Na ovom istom mjestu u putopisu zaključuje, da muslimani nisu gospoda i da zaostaju i iza Vlaha. Uzrok tome vidi kao posljedicu orijentalnih utjecaja i islama. U Jablanici je ipak sreo žene muslimanke koje nisu *zabradene*, što ga je potaklo da traži odgovor na pitanje, *kako je ovo moguće?* Odgovor je, “zemlja je ovdje siromašna i ovdje caruje priroda, da su žene haremske usamljenosti morale odbaciti nezgrapnu odjeću da bi mogle napabirčiti голу hranu u pustinji. Borba za opstanak je ovdje tako mučna da ne dozvoljava nikakva ometanja ni sprečavanje pomoću prtljaga nekog ceremonijskog zakona. Zakon prirode je savladao Kur’an.”¹²⁴

Dolaskom na područje Hercegovine i Mostara, narativ o svakodnevnom životu stanovništva poprima sve intenzivnije slike mržnje, odnosno muslimanskog fanatizma i nasilja. Na ovom mjestu, Evans se koristi kazivanjem belgijskog inženjera koji je bio zaposlen na izgradnji puteva. Prema njegovom kazivanju, ovdje vlada velika nesigurnost i da se sam boji za svoj život bez obzira što je u službi osmanske vlasti.¹²⁵ Iako se sukobi odvijaju na području istočne Hercegovine, nemamo naročitog opisa života ljudi u Mostaru osim sukoba između suprostavljene *ohole kaste*, muslimanskih feudalnih gospodara i hrišćana koji predstavljaju *robove iz srednjeg vijeka*. “Age i begovi mlate kmetove kao životinje kako bi platili ogromne sume..., dok vlasti to gledaju”.¹²⁶ Zločine, ubistva i pustošenja hrišćanskih sela vlasti nekad ne žele, ali ne mogu da ih zaštite. Navodi da je prisustvovao sastanku sa valijom koji je svjestan da se bori za izgubljenu stvar i da je neizbježna sudbina odlaska Osmanskog carstva iz Evrope. Prema tvrdnjama valije, korupcija, javno poštenje i privatni moral zatvorilo je vrata napretku, te da zaostali službenici ne mogu provesti reforme jer ih ne razumiju.¹²⁷

“Kuće u Mostaru nisu izgrađene od drveta i blata, njegove građevine predstavljaju rimsko-bizantsku arhitekturu što dokazuje da smo došli na granice rimske civilizacije. Često se pojavi lice italijanskog izgleda. Kestenjaste kose i plave oči ilirske unutrašnjosti ovdje ustupaju mjesto

¹²³ Isto, str. 256.

¹²⁴ Isto, str. 263.

¹²⁵ Isto, Belgijski inženjer navodi da su kršćani ugroženi od strane domaćih naoružanih muslimana i nebrige vlasti prema zločincima. Zbog toga se plaši i za svoj životi spakovan je da pobjegne, iako je u turskoj službi i smatra da to nije dovoljno da bi se obuzdao fanatizam muslimana. Isto, str. 259.

¹²⁶ Isto, str. 271.

¹²⁷ Isto, str. 278.

zagasitijim tonovima. Sve ukazuje da je ova dolina Neretve ostala Rim, dok su planine naselili slavenski barbari.”¹²⁸

Artur Evans – „Ilirska pisma“

3.7. Žalosno stanje u Bosni

Knjiga pod nazivom *Ilirska pisma* predstavlja zbirku izvještaja objavljenih u *Manchester Guardian*-u, koje je Evans iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore 1877. godine slao u Englesku sa ciljem da djeluju na javno mišljenje o rješenju Istočnog pitanja. U predgovoru knjige navodi da je žalosno stanje u Bosni, sa svakodnevnim nasiljem muslimana nad hrišćanima, koji u borbi na život i smrt nalaze spas u izbjeglištvu preko granice jer turska vlast i reforme ne mogu da obezbjede mir.¹²⁹ Ovakvi opisi su kopija ranije kreiranih narativa, ali ovaj put u ratnim uslovima su dobili puno veću pažnju engleske i evropske javnosti, pri čemu su slike o svakodnevnom životu dodatno ispolitizirane.¹³⁰

Kada piše o hrišćanskom stanovništvu, njihovom teškom svakodnevnom životu u Bosni, ili u izbjeglištvu, Evans pominje primjere korupcije među njima. Uglavnom kod onih koji bi trebali pomagati ovom stanovništvu, ali iskorištavaju priliku za bogaćenjem u ovim vremenima.¹³¹ Slučaj pojedinaca koji koriste nesreću ovih ljudi nalazi kod pojedinih svećenika koji su uzimali novac od naroda, prodavali ikone i osvještavali kuće seljaka. Nemoral se može prepoznati među pobunjenicima predvođenih komadantom Despotovićem, imenovanim od strane Kneževine Srbije. Navodi kako su oni pristojno odjeveni, dobro naoružani i uopšte nisu

¹²⁸ Isto, str. 279.

¹²⁹ U prvom pismu, datiranom iz februara 1877. godine, Evans navodi da je stanje u Bosni tako da prevazilazi događaje i nasilje iz Bugarske, a da su izbjeglice preko granice sve veće zbog nemogućih uslova života. Osmansko carstvo nema više vlast u Bosni, jer im muslimanski fanatici, begovi i age i njihov krvnički bašibozuk nisu odani. Sa druge strane pobunjenici su pod oružjem, tako da ni strana intervencija ne bi pomogla da obrazuje novu državu – bosansku Crnu Goru. Isto, str. 28-30; Evans na drugim mjestima u knjizi koristi naziv *Slobodna Bosna* za teritorij koji kontrolišu pobunjenici. Isto, str. 39.;

¹³⁰ “Narod je primitivan i nemoguće ga je odvojiti od okoline. Priroda je još uvijek njegov gospodar. Ovdje vile i zmajevi obitavaju po šumama i pećinama i mogu da imaju stvarnih učešća u događajima ljudi kao i pobunjenici i bašibozuci.” Isto, str. 17.

¹³¹ U Izbjeglištvu je narod primao pomoć od austrijske vlasti, ali su koruptivni činovnici, nekad Morlaci, gusari i uskoci, a sad članovi “Komiteta za pomoć” uzimali od ovog nesretnog naroda i bogatili se u ovim nesretnim vremenima. Isto, str. 29.

u oskudici kao ostali.¹³² Njegova posjeta ovim pobunjenicima u dolini rijeke Unca i zajednička večera nudi opis gozbe za gomilom hrane i pića. Ovčetine i gustog vina iz srebrenih čaša, ali i primitivnih običaja objeda u kojem naglašava da su žene i djeca morali da čekaju kako bi oni završili sa večerom i jeli kasnije nakon njih.¹³³ Međutim, bez obzira na ovo Evans se vraća ranijem narativu svih problema hrišćanskog stanovništva i navodi kako njihovu nesreću čine Turci. Ovaj put to su begovi sa svojom bašibozučkom pratnjom, ili neredovnom vojskom, bandom. Također navodi da je vidio postupke i izvještaje svjedoka o njihovim zločinima, pustošenju i grubosti nad hrišćanskim stanovništvom, najviše nad ženama, djecom i starcima, „koje podsjeća na ostatke srednjovjekovnog feudalizma i diverzionog azijskog barbarizma.“¹³⁴

Opis pobunjenika i hrišćanskog stanovništva na području današnje Bosanske Krajine - *Slobodne teritorije*, pokazuje njegovo suosjećanje sa neprilikama stanovništva, ali postoji težnja da se naglasi i potreba za njihovim civiliziranjem: „Ovaj narod ne zna ni da čita ni da piše, ali on ima svoju vlastitu surovu i životnu vrstu civilizacije i vaspitanja.“ Kako dalje navodi, prisustvovao je jednom zboru pobunjeničkih vojvoda i ističe: „...bez obzira na njihovu neobrazovanost, divio sam se njihovim parlamentarnim raspravama“. Dalje nam daje pozitivan opis njihovog života, radinosti i vještina. Posebno ističe snalažljivost žena, kreativnost u pjesničkom izražavanju i izgledu njihove nošnje, u kome navodi da ljepota i sjaj boja nisu nigdje prevaziđene. Upoređujući ih sa stanovništvom u Dalmaciji, ističe savršenu čistoću koju pridaje dobrom utjecaju islama: „Oni peru ruke prije i poslije jela, pometu mrve i ostatke sa patosa, koji je od zemlje, i to jelovom granom, jedinom metlom u ovim krajevima.“¹³⁵

¹³² Isto, str. 41.

¹³³ Isto, str. 47.

¹³⁴ „Neki muslimanski posjednik sa svojom bašibozučkom pratnjom uhvatio je Milu Kotura, seljaka iz Grahova i primorao ga da proguta veliku količinu soli i vode. Ovog su čovjeka vezali licem uz stablo i dok su ga rastrzali psi, beg je sjedio u blizini, gledao i pušio čibuk.“ Isto, str. 44-46

¹³⁵ „Ovdje je svaki čovjek sposoban da sebi podinge kuću. Svakako da se ne pretenduje na visoki stil arhitektonski. Svaka žena sebi može da načini odjelo. Iznenađen sam njihovim vještinama grančarstvu. Muzika je gruba, ali su ovdje svi muzičari. Ne postoji literatura, ali pjesnička vještina Bosanaca i drugih Jugoslavena po obimu prevazilazi vještine ostalih evropskih naroda. Nema historičara, ali njihova prošlost živi u junačkim pjesmama i ne postoji potreba da se naročito idealizuje kod djece i unučadi robova. U narodnoj nošnji kod većine se ogleda dobar ukus. Ljepota njihove nošnje i sjaj njihovih boja još nigdje nije prevaziđena...“ Isto, str. 52.

3.8. Ovdje nema mira, već...

U svim Evansovim pismima možemo naići na primjere omaložavanja bosanskih muslimana u odnosu na ostale, ili vanjski svijet. Naglašava da muslimani i posebno vladajući sloj u zemlji ne razumije davno započete reforme, a ni njihovu potrebu. Uvjereni su da nasiljem mogu održati svoju vlast. Prevođenje hrišćana na islam se smatra još jednim rješenjem, što je, navodi Evans, već započelo prisilnim putem u nekoliko slučajeva u Gradiški.¹³⁶ Ovakav narativ Evans donosi u pismima iz aprila 1877. godine nakon njegove dogovorene i očekivane svečane posjete izolovanom Kulen Vakufu. Kako navodi, Turci još samo poštuju Engleze. "Morao sam da se orijentaliziram, da se ne pojavim u odjelu običnog kaurina. Kulen Vakuf je gnijezdo fantika. Na putu sam se susreo sa čovjekom neobične satanske pojave i izgleda kakav nisam vidio. Njegova me pojava uznemirila. Bio sam primoran da mu ustupim prostor za prolaz. Moj vodič mi je zapovjednički došapnuo: *Stani uz ogradu!* Fanatik je usmjerio bajonet u mene, ne gledajući, produžio i promrmljao: *Kaurski pas.*"¹³⁷ Dalje navodi, da je u Kulen Vakufu dočekan sa ceremonijom na kojoj su se okupili begovi, zantalije, trgovci i izbjeglička masa seljaka iz okoline koji su pobjegli od pobunjenika, „...ali koji nisu popalili njihova sela, niti su učinili naročita zvjerstva.“ U razgovoru sa begovima, primjetio je njihovu fanatičnost i zaostale poglede na političku situaciju, „kako sa njima nema mira i kako su odlučni represivnim mjerama da umire hrišćane.“¹³⁸ Kada su u pitanju reforme, Evans nastoji da pokaže do kojih granica vlada fanatizam, pa navodi izjavu jednog muslimana iz Kulen Vakufa: „*Ako to znači novi ustav, mi ćemo se tad, prije nego prihvatimo, zatvoriti u svoje kuće sa ženama i djecom i vlastitim rukama poklaćemo sve i poslije toga sasjeći svoje vratove*“. Nakon čega dodaje: „Ja ne sumnjam da su spremni to da urade. Međutim, kada se jednom

¹³⁶ Isto, str. 59-60; Ovakvi postupci i namjere ostali su zanemareni od strane turske vlasti, navodi Evans, za koje ističe da radije koriste metodu zavadi pa vladaj, dok konzuli ne poduzimaju dovoljno da se ovo spriječi. Ovdje se naročito pominje engleski konzul Holms za kojeg navodi, da u ovoj barbarskoj zemlji zastupa korumpiranu i despotsku vlast. Evans navodi da su njegovi izvještaji kreirani pod turskim izvorima i građanskog (srpskog) staleža. Holmsovi izvještaji pišu o mjestima koja su pod zaštitom nizama, dok u mjestima koje kontrolišu begovi i age poput sjeverozapadne Bosne, pokazuju da je stradanje daleko veće, broj uništenih sela preko 2600, ubijenih staraca, žena i djece iznosi 6000, umrlih od gladi se i ne zna, a broj izbjeglica četvrt miliona. Isto, str. 56.

¹³⁷ Isto, str. 84.

¹³⁸ U razgovoru sa muslimanskim begovima ukazuje na njihovo neznanje, odnosno uvjerenje kako su evropski vladari poslušni vazali sultana: „*Vi ste odvjekada lav koji stoji na kapijama carstva, ali ste ovaj put okruženi medvjedom i vukovima... Engleska je kit, moćna na moru i kako vam možemo pomoći, osim da postignete dogovor.*“ U odgovoru begova navodi: „...*Lav će pojesti vukove, a za Austriju, naš sultan nikad neće dopustiti da se njene trupe pošalju u Bosnu.*“ Isto

ovim fanaticima odlučno objavi da je sudbina protiv njih, ogromna će većina to da prihvati.¹³⁹ Objašnjava da bi muslimanski trgovci prihvatili austrougarsku okupaciju jer znaju da jedino tako mogu normalno poslovati. Upravo zbog toga oni mrze begove. Oni bi prihvatili austrougarsku okupaciju i civilizatorsku misiju koja bi svojim zakonima, svjetovnim obrazovanjem, radila u korist najpoduzetnijeg stanovništva. Dalje iznosi mišljenje, kako bi se mnogi okoristili ovom bogatom zemljom. Mnogi bi i emigrirali izvana, a kao i Miss Irby pominje, da bi muslimani bili spremni vratiti se u kršćanstvo, kao što su to uradili u Udubini, prihvatajući staru religiju nakon povlačenja Osmanskog carstva.¹⁴⁰ Interesantno je pomenuti, kada Evans govori o ženama u Kulen Vakufu, naglašava da je njihov položaj najteži od svih dijelova Bosne i da nigdje drugo nisu više *zabradene* i zatvorene u harem. Prema Evansu, one su žrtve svojih muževa koji se boje austrijske okupacije, jer bi to utjecalo na njihov privatni život i svakodnevne prilike u kojima su žene u civilizovanim zemljama slobodne.¹⁴¹

Kreiranje narativa o zaostalosti stanovništva vidljiva je u opisu načina života hrišćanskog naroda. Kod njih se ističe da su ljubazni, gostoljubivi i spremni na dobru upravu, pa i austrijsku, ili čak nagodbu sa muslimanima ako je to protiv begova i Osmanlija.¹⁴² Zaostalost zemlje u kulturnom i ekonomskom razvoju se pripisuje begovima zbog fanatizma i osmanske vlasti, te zbog urođene azijske stagnacije.¹⁴³ Dalje, oni ne dozvoljavaju iskorištavanje prirodnog bogastva, jer sav kapital koji se ulaže, mora da proguta korupcija.¹⁴⁴ Putujući po Bosni Evans nam ostavlja opise srednjovjekovnih zamaka i navodi da je i ta civilizacija naprednija od trenutne. Stoga, postavlja pitanje da li je islam odgovoran za ovu stagnaciju?! Navodi: "Islam nije, Osmanlije da! Pa čak i bosanske muslimane ako bi odvojili od orijentalnih veza postalo bi jasno da islam nije protivan liberalnim idejama," navodeći primjer nekad Maura u Španiji.¹⁴⁵

¹³⁹ Isto, str. 85-86

¹⁴⁰ Isto, str. 89.

¹⁴¹ Isto, str. 90.

¹⁴² "Nikad nije bilo mnogo umjetnosti i nauke u ovoj nesretnoj zemlji. I ono što je bilo, davno je propalo i samo ostalo u opustjelim manastirima ili trošnih ruševina feudalnih zamaka. Bogate freske u crkvama su Turci mecima unakazili... U Sarajevu sa 60 hiljada duša ne postoji ni jedna knjižara, a knjige koje se uvoze, plijene se na granici..." Isto, str. 100.

¹⁴³ Evans navodi da narod u Bosni vjeruje priče o zmajevima koji čuvaju skriveno blago sakriveno u vrijeme napada Turaka. On sam kaže, da zaista postoji blago, ali ono u utrobama ove zemlje koje stoji neiskorišteno jer nasilnici ovog mrtvog orijentalnog tereta i barbarizma uništavaju progresivan napor u zemlji i to moćnije od svih utvara orijentalne magije. Isto, str. 99.

¹⁴⁴ Primjeri korupcije, pljačke i iznuđivanja novca putem poreza od raje u kojem su uključeni domaći muslimani vidjeti u pismu 22, Isto, str. 165-166.

¹⁴⁵ Isto, str. 100.

3.9. Borba na život i smrt, a onda sloboda...

U opisma života na granici Hercegovine i Crne Gore nalazimo primjere najbrutalnijih zločina i ubijanja sa obje strane. Kada je u pitanju crnogorska strana vidljiva su opravdanja za mnoge njihove postupke, dok to kod *poturčenih fanatika* nije tako. U opisu proslave crnogorskog osvajanja Nikišća pokazuju se pomješani stavovi, gdje se u momentu veliča njihovo herojstvo, a u drugom naglašava barbarska i primitivna priroda.¹⁴⁶ Ovaj događaj Evansu nanovo koristi da ojača negativnu sliku muslimanskog naroda, koji je skoro dvije godine živio pod ratnom opsadom u ovom gradu. Navodi da je *plementi* knez Nikola dao *velikodušnu ponudu* da ostanu, ali muslimani su ipak odlučili napustiti Nikšić. Nisu htjeli ostati jer se ne mogu osjećati gospodarima i ne žele ravnopravnost sa hrišćanima. Crnogorci su sretni što ide ovo stanovništvo, jer su nesigurni zbog ovih fanatika, uvijek spremnih da sklapaju zavjeru na tlu kneževine sa *jednovjercima* preko granice. Evans sam ističe da mu je bilo uzbudljivo gledati kolone *istinskih pravovjernih* kako napuštaju Nikšić: „žene umotane bijelim čaršafima, sve osim nosa, a muškarci u najsvečanijim odjelima.“¹⁴⁷ Mali broj Turaka Nikšića koji su ostali sa Crnogorcima, sad piju skupo vino, rakiju i prijateljski razgovaraju... Sad su iznenađeni kad su vidjeli da su njihova imovina i životi mnogo sigurniji nego što su bili pod vlastitom upravom. Jedan Turčin, bandit je izjavio: „...da smo mi pobjednici, mi bismo prvo zapalili grad a potom preživjele sasjekli na komade“¹⁴⁸

Među posljednjim pismima koja su datirana u jesen 1877. godine koja se odnose na život hrišćanskih izbjeglica, opis njihovog teškog stanja, svih problema sa kojim se susreću, opis djece u školama, te Evansov razgovor sa njima otkrivaju u mnogo čemu njegova politička stajališta. Osvrćući se na sav humanitarni rad i zasluge Miss Irby i Miss Johnstone za osnivanje škola i njihovu izvrsnu edukaciju ove djece, Evans nam donosi svoj razgovor sa njima i njihovo razmišljanje o budućnosti: „Na pitanje, da pretpostave da je neko u nevolji, da li biste mu

¹⁴⁶ #Slavlje na Cetinju zbog osvajanja Nikšića se ne može objasniti civilizovanim zemljama. Vi na ostrvu ne možete shvatiti, koji pripadate jednom zreloom, izdvojenom svijetu, i gledajući ovo, svjesni ste svog stoljetnog progressa i da vam je nešto oduzeo i sa simpatijama pedagoga posmatrate djecu u igri. Jeste, ovo su djeca. Djeca u svojoj primitivnoj prostoti, u čitavoj poeziji njihovog bića. Djeca u govoru, politici, ratovanju...” Isto, str. 136.

¹⁴⁷ U gradu se još uvijek vidi dosta toga što podsjeća da smo do jučer bili u Aziji. Stanovništvo u pokretu, a i dalje još pod turbanom i sa čibukom u ruci čuče ozbiljni Turci na kafanskim divanima. Najslikovitija su nakindurena djeca koja se nesmetano igraju u prljavim ulicama. Mogli bi ste još kupiti hercegovačke ćilime, kod bašiuobozuka starinske kremenjače, čiji su kundaci optočeni sedefom, cijevi ukrašene srebrom.” Isto, str. 141.

¹⁴⁸ Isto, str. 144.

pomogli bez obzira što nije Srbin, već recimo Jevrejin, Mađar ili Turčin? Jedan dječak je odgovorio: *Turčinu, ne!* Drugi je uskočio: *Svakako, i Turčinu*, rekao je plemenitiji dječak. Pitali smo zašto su napustili Bosnu, a oni su nam odgovarali: *Jer su Turci opljačkali oca i nas zlostavljali. A zašto?* Odgovor je bio: *Jer je tamo bila njihova Carevina*. Drugi je odgovorio: *Nije to njihovo, to je naša zemlja*. Na ovaj odgovor, svi su zapljeskali.“ Evans onda zaključuje: „Siguran sam da će ovu bosansku djecu zavoljeti svako ko ih vidi. Kojem god djelu pokrajine pripadala, svugdje su isti, uredni..., male glavice, zlatne i kestenjaste kose, podsjećaju na stare germanske slike. Od Pakraca do Dubrovnika, oni bi mogli pripadati jednoj zajedničkoj porodici.“¹⁴⁹

¹⁴⁹ Isto, str. 160.

4. POLITIČKA POZADINA NARATIVA I SVAKODNEVNI ŽIVOT

4.1. Period od 1856. do 1875. godine

Antiturski narativi nastali u ovom periodu imaju težnju promovirati svoja liberalna politička shvatanja koja su upitna ne samo u Osmanskom carstvu već i u mnogim djelovima Evrope 19. stoljeća. Pored Miss Mekenzi, Miss Irby i Evansa, putopisi i djelovanje Giljferdinga u Bosni i Hercegovini se može interpretirati na isti način, iako znamo da je Rusija bila daleko od liberalnog stepena razvijenosti u odnosu na druge evropske zemlje a posebno Veliku Britaniju.¹⁵⁰ Kada je u pitanju Osmansko carstvo, svojim reformama od 1856. godine pokazalo je veliku namjeru za uspostavljanjem proevropske vlasti i uređenja društva. Međutim, odluka o političkim pravima nemuslimana koja su bila dio dogovorenih reformi, dale podstrek protivnicima Osmanskog carstva da kritikuju „sporo“ provođenje ili da ukažu kako vlasti nemaju namjeru dati veća prava hrišćanima. U svom djelovanju nastojali su naglasiti brigu za hrišćane kako bi uvukli evropsku javnost i prodobili sa svoju antitursku i antimuslimansku politiku. Službeni izvještaji konzula nisu bili dovoljni da bi se utvrdilo kako se ugnjetavaju hrišćani. Javnost je sa tim bila upoznata putem izvještaja iz novina i putopisa putnika namjernika koji su kreirali narative. Pokazalo se to kod Miss Irby i Evansa. Zvanični izvještaji i mišljenje engleskog konzula Holmsa u Bosni i Hercegovini nisu za njih vjerodostojni, jer ne daju mnogo slobode u kreiranju narativa koji bi njima politički bio koristan.¹⁵¹ Stoga britanski

¹⁵⁰ Pitanje odnosa britanske vlasti prema irskom narodu se može poistovjetiti sa hrišćanskim pitanjem u Osmanskom carstvu na Balkanu. Zanimljivo je pratiti usporedbu i narative koje Berber donosi u svom radu, sličnosti u britanskom diskursu prema (manje civilizovanom) irskom narodu i antiturskom diskursu koje nalazimo u putopisnim narativima iz Bosne i Hercegovine. Vidi, N. Berber, *Unveiling Bosnia and Herzegovina in british travellers*, str. 89-107

¹⁵¹ Interesantno je istaći da je Miss Irby u bosanskohercegovačkoj javnosti ostala poznata kao dobrotvor i prosvjetiteljka, dok je u Evropi i Velikoj Britaniji mnogo više poznatija kao izvještač o turskom barbarstvu. A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkan*, str. 59.; E. Radušić, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam?*; U svojoj knjizi „Dvije Bosne“, Edin Radušić pominje djelo nepoznate autorice sa incijalima S.L.B. iz 1877. godine koja po autoru pokazuje mnogo veći multiperspektivni pristup događajima iz vremena ustanka u Bosni i Hercegovini, koja naziva Miss Irby i ostale agitatore „fanatical Slav-lovers and professional Turk-haters. Vidi, R. Radušić, *Dvije Bosne*, str. 201-202.; Dodatno o radu Miss Irby, vidi, Hadžiselimović, Omer, *Two Victorian Ladies in Bosnia, 1862-1875: G.M. MacKenzie and A.P.*, Wittenberg University - Sociology Department, Journal: Duh Bosne, No.2, 2012.

historičar Mark Mazower sa pravom ističe da historijska vrijednost putopisa iz ovog perioda leži manje u njihovoj vrijednosti svjedočanstva koliko u načinu izražavanja autora.¹⁵²

Bez obzira na subjektivno viđenje o životu u Osmanskom carstvu, putopisi su uspjeli pridobiti čitalačku publiku i time su bitno utjecali na formiranje političkih odluka kod vlasti. Način na koji je bilo lako ostvariti ove ciljeve nalazi se u razumjevanju narativa. Prikazu naroda na koji su gladali kao na neku vrstu ogledala u kojem su sebe vidjeli i primjećivali kako su napredni i civilizovani, a dodatno predstavljali sliku nacionalno (rasno) podijeljenog naroda, gdje su hrišćani ugroženi od Turaka. U narative su posebno unijete ideje humanizma, ali sa zapadnim (kršćanskim) shvatanjem o nadmoći zapadne civilizacije i kršćanskim pogledom na svijet, odnosno potrebom za promjenama, ondje gdje ne dopire civilizacija. Kako bi se ojačale težnje, kreirane su slike ugroženog hršćanskog stanovništva. Naroda koji ima povezanosti sa zapadom, ili u slučaju Giljferdinga panslavenskog-pravoslavnog svijeta, kojem orijentalna tradicija ne dozvoljava da ispuni zapadne standarde. Slika ovakvog života u britanskoj javnosti trebala se eksploatisati kako bi došlo do promjene politike vlade i ostalih zapadnoevropskih sila u cilju prestanka poštivanja međunarodnih ugovora i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva.

Panslavističke težnje i ruska podrška balkanskim hrišćanima imala je odlučujući utjecaj na promjenu proosomanskog dikursa Velike Britanije. Giljferdingovo kreiranje slike života na Balkanu, te sve snažniji utjecaj Rusije među hrišćanima, imali su vidljivog utjecaja i na veći angažman pristalica promjene politike u Velikoj Britaniji, kao i prihvatanje narativa koji je dolazio iz Rusije.¹⁵³ Uz antiturski narativ iz ranije historije, onaj koji su gradili pojedini konzuli u Bosni i Hercegovini, te slike života koje je zabilježio Giljferding, značajno se ponavljaju u putopisima Miss Irby i Evansa, i kao takvi veoma su se brzo nametnuli kao najpopularniji izvori dešavanja iz ovog dijela Osmanskog carstva. Politički rad Giljferdinga i ostalih panslavista promovisali su pravoslavne sveštenike u glavne izvore informacija koje Miss Irby i Evans ne nastoje da propituju kako bi došli do stvarnih saznanja.¹⁵⁴ Uvidom u putopise lako je ustanoviti da ne postoji multiperspektivan pristup u istraživanju događaja. Kako Irby navodi, narod nije

¹⁵² Mazover, Mark, *Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920*, Transactions of the Royal Historical Society, Vol. 12, 2002., Cambridge University Press on behalf of the Royal Historical Society, str. 59.

¹⁵³ O stavovima i blagonaklonosti britanskih liberala prema panslavizmu, posebno kršćanske struje, vidi J.A. Perkins, *British Liberalism and Balcan*, str. 38.

¹⁵⁴ B. Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 110.

spreman na razgovor, ako se raspitujemo kod suprotne skupine naroda, ili kada pominje da su informacije muslimana manjakve ili lažne.¹⁵⁵ Narativi kreirani na ovaj način trebali su dokazati da se vlasti i muslimani despotski odnose prema hrišćanima, odnosno da osmanske vlasti nisu u stanju ispuniti obećanje predviđeno Pariškim sporazumom. Što dovoljno upućuje na potrebu propitivanja narativa iz ovih odabranih putopisa i njihove komparacije sa ostalim historijskim izvorima.

U putopisu Giljferdinga i prvom izdanju putopisa Miss Mekenzi i Miss Irby, u periodu prije ustanka 1875. godine nailazimo na mnogo sličnosti u opisima sa područja Novopazarskog sandžaka, ili Stare Srbije, kako ga oni zovu. Područje koje je tada bilo dio Bosanskog vilajeta, navode da je izrazito nesigurno, jer osmanska vlast nije u stanju da upravlja i obezbjedi sigurnost hrišćanima. Miss Mekenzi i Miss Irby da bi potvrdile ovakav narativ naglašavaju da im je turska vlast morala obezbjediti ogromnu pratnju, bez obzira što su imale dozvole za putovanje od najviše vlasti.¹⁵⁶ Oba putopisa napominju da jedino muslimani imaju pravo nositi oružje i da je zbog prisutnog fanatizama među njima vrlo moguće da dođe do pokolja hrišćana, koji vlast neće biti u stanju da zaustavi. Ono što u putopisima nedostaje, ili nije naglašeno, pogotovo za Novopazarski sandžak, je činjenica da nesigurnost počinje sa upadima iz obližnjih crnogorskih teritorija. Odnosno, zbog neprijateljske politike prema muslimanima unutar Kneževine Srbije. Nesigurnost i opravdan strah se može potvrditi na primjeru pomenutog Gusinja, gdje je izvršeno nasilje i protjerani svi muslimani iz ovog mjesta, što se dešava ubrzo nakon posjete Giljferdinga. Nasilju svjedoče i Dževdet-pašina pisma, koji je bio u posjeti 1863. godine ovom području u cilju da uredi stanje u upravi, nastojao je da umiri muslimane i obezbjedi povratak stanovništva iz protjeranih domova.¹⁵⁷ U putopisu Giljferdinga, Miss Mekenzi i Miss Irby nastojala se stvoriti slika o području koje zaista ne može i ne smije biti pod vlasću Osmanlija, zato što hrišćani ne mogu slobodno da žive.

Ugnjetavanje i nasilje hrišćanskih seljaka dio su kreiranih narativa u svakodnevnom životu, jer vlasti ne žele da ih zaštite od nasilnika begova i aga. Ovakve slike se pominju u kontekstu ropstva, kao dio orijentalističkog diskursa, jer za njih ne postoji pravna zaštita na sudu u

¹⁵⁵ Vidi u radu, str. 22-23; E. Radušić, *Dvije Bosne*, str. 103; Ono što je simptomatično, Irby i Evans veoma malo, ili nikako, se služe informacijama britanskih konzula u Bosni i Hercegovini.

¹⁵⁶ , G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, str. 239, str. 263.

¹⁵⁷ H. Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, str. 64-65

odnosu na muslimane. Taj narativ je posebno trebao doprinijeti anti osmanskome diskursu i humanim (kršćanskim) vrijednostima kako bi se dokazalo da Turci pripadaju barbaskoj skupini naroda, koja nije u stanju da se civilizuje. Ovo možemo pratiti u svim odabranim putopisima, prije i u toku ustanka, na primjerima mučenja seljaka i silovanja žena, jer nisu u mogućnosti plaćati prevelike poreze. Organizovana korupcija u vlasti predstavlja dodatni problem i takva vlast nema namjeru da zaštiti hrišćansko stanovništvo. Narod živi u strahu i zna da nema mogućnosti da se bori pravnim putem, jer i vladike koje bi trebale da štite pravoslavni narod, dio su koruptivnog sistema, biraju se od strane vlasti, najčešće među Grcima. Pored ostalog, na osnovu kazivanja slavenskog pravoslavnog sveštenstva, grčke vladike predstavljaju najveći poreski teret seljacima, jer moraju da nadomjeste novac koji su platili za svoju službu. Kako bi se pokazala ukupna slika vjerske organizacije nemuslimana, kreiraju se narativi da se franjevci, kao i vladike, ne brinu za poboljšanje uslova života svojih vjernika i nastoje da ih drže u neznanju. Za obrazovanje hrišćana veliki problem predstavljaju i domaći muslimani koji otvoreno protive gradnji novih crkava i škola.

U odabranim putopisima skoro nikako nemamo informacija o reformskim promjenama vlasti tokom 1860-tih. Hannes Grendits navodi da promjene započinju Seferskom naredbom od 1859. godine i da ona predstavlja prekretnicu u životu seljaka. Posebno jer su dobili olakšanje poreskih davanja na zemlju koju obrađuju i mogućnost pravne zaštite.¹⁵⁸ Kako bi se primjenile reforme, angažovana je posebna misija pod vodstvom Dževdet-paše 1863. godine koji je nastojao da uredi sistem vlasti i popravi položaj hrišćana. U ovom procesu značajnu ulogu su imali konzuli, a vlast je konačno ulagala napor u poboljšanje ekonomske politike u Bosni i Hercegovini, što je posebno iskoristilo pravoslavno građanstvo. Zahvaljujući promjenama počeli su graditi crkve, škole i razvijati poslovne veze unutar i van zemlje.¹⁵⁹ Ekonomski napredak je ostvaren zahvaljući pravnoj sigurnosti, uz osnivanje Trgovačkog suda, koji je štitio poslovanje, bez obzira na prisustvo hajdučije i nemirno područje

¹⁵⁸ Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskome društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.

¹⁵⁹ Zanimljivo zapažanje o školstvu i gradnji crkava nalazimo u izvještajima Leopolda Moro-a, francuskog diplomate i konzula (1865-1870), koji je duži period boravio u Bosni i Hercegovini. On navodi da muslimanski fanatizam ne predstavlja prepreku i nije neslavladiv, jer je moguće pokrenuti inicijative i dobiti dozvole od vlasti, bez obzira na njihovo protivljenje. M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836 – 1878)*, str. 218; Husein Bračković je svjedok događaja i opisuje da su vlasti reagovala zbog protivljenja muslimana prilikom gradnje crkve i škole u Trebinju, vidi H. Bračković, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, str. 169.; O problemima gradnje crkve u Tuzli i prikupljanja sredstava u periodu 1870-tih, vidjeti *Memoari Živka Crnogorčevića*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1966., str. 80-81

uz granicu sa Crnom Gorom. Pored svega, vlasti su morale ulagati ogroman trud na suočavanje sa antireformskim programom koji je bio dio međunarodne politike predvođene iz Rusije i Austrije.¹⁶⁰ Ovoj antireformskoj grupi pripadaju i *putnici namjernici*.

Francuski diplomata i naučnik Saint- Marie boravio je u Mostaru od 1870. do 1873. godine i u svom radu "Hercegovina, geografska, historijska statistička studija" iznosi mišljenje o političkim promjenama u proteklim godinama. Navodeći, da su puno rjeđi slučajevi podmićivanja vlasti i da se prema hrišćanima postupa prilično jednakopravno. U manjini su u vijećima i sudovima, "...ali se taj nedostatak nadomješta ukazivanjem većeg poštovanja njihovih svjedočenja na sudu."¹⁶¹ Saint-Marie objašnjava da je za veći napredak potrebno znati sačekati, kako bi se istinski primjenila načela sadržana u donijetim zakonima. Po njemu i muslimani se teško prilagođavaju i prihvataju jednak status za hrišćane, jer nemaju povjerenja u njih kada vide spoljno uplitanje ili djelovanje. Dalje navodi, da je turskim vlastima u interesu, ali i zadaća da budu nepristrasni i pravedni prema hrišćanima. Sultanovom voljom (reformama) stvari su se promjenile. Hrišćani su izašli iz podređenosti, oni stječu, kupuju, povećavaju svoj lični značaj i vlada ih više ne može zanemariti, jer ako bi se to desilo, dovelo bi do nepopravljivih posljedica.¹⁶² Osmanska vlast je morala biti fleksibilna prema svima. Saint-Marie objašnjava, vlast se i dalje morala oslanjati na age i begove koji im stavljaju na raspolaganje svoj lokalni utjecaj, a to što hrišćanski seljaci imaju drugorazredni značaj, to je isključivo krivica navedenih okolnosti, jer i dalje vlada nepovjerenje. Poljski putopisac Aleksander Jabłonowski, koji je mnogo putovao po Osmanskom carstvu tokom 19. stoljeća, u svojoj knjizi "Kroz Hercegovinu " na putovanju iz 1872. godine daje dodatne opise bosanskohercegovačkih begova. Za njega su begovi stvarni upravitelji naroda, kao što je kršćansko plemstvo u susjedstvu. Praveći usporedbu, navodi da je odnos susjednog plemstva prema seljacima kršćanima, kada su u pitanju poreska opterećenja jednaka i veća.¹⁶³ Ovo potvrđuje i njemački konzul dr. Blau u svojim izvještajima, navodeći da seljaci u Istri moraju

¹⁶⁰ Pored političko- imperijalne politike određenih grupa unutar austrougarske vlasti, najveći problem bila je njena trgovačka kontrola u Bosni i Hercegovini i uvoz robe na koju je imala monopol. Luka u Trstu je predstavljala trgovačko središte odakle se kupovala i uvozila roba evropskog porijekla. Saint-Marie na jednom mjestu u svom radu navodi da je Hercegovina živjela na odgođeno plaćanje Trsta, što jasno ukazuje da je i njen politički utjecaj bio snažan. E, De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, str. 130.

¹⁶¹ Isto, str. 79.

¹⁶² Isto

¹⁶³ A. Jabłonowski, *Kroz Hercegovinu*, str.63; Saint-Marie navodi da su odnosi između zemljoposjednika i seljaka u mnogo primjera veoma srdačni. Na selu, u određenoj mjeri odnosi izgledaju kao rodbinski, dok u gradovima vjerski fanatizam kvari odnose. E, De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, str. 96

polovinu svojih prihoda da isporučiti zemljoposjednicima, što je znatno više nego u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁴

Narativi o mržnji na Balkanu značajno se upotrebljavaju u antiturskom diskursu od druge polovine 19. stoljeća, što je znanstvenicima dalo za pravo da balkanizam svrstaju u zaseban ogranak orijentalizma.¹⁶⁵ U odabranim putopisima teško je pobrojati primjere koji su zabilježeni o mržnji i fanatizmu muslimana, pa ćemo se samo osvrnuti na razvoj ovog narativa i činjenicu koliko su kreirane slike utjecale na dešavanja koja će rezultirati nesretnim sukobima od 1875. do 1878. godine.

Prema orijentalnom diskursu, Giljferding je nastojao objasniti mržnju kao stalnu prisutnost u Bosni i Hercegovini zbog renegatstva muslimana. On navodi, kako bi muslimani opravdali svoje otpadništvo iz hrišćanske vjere, postali su dodatno fanatični i zbog toga ne dozvoljavaju izjednačavanje islama sa hrišćanstvom.¹⁶⁶ Ovakav narativ su prihvatili Miss Irby i Evans kako bi dokazali da se reforme ne mogu provesti u ovom djelu Osmanskog carstva. Kreirane su slike vjerskih fanatika, koji šire mržnju i potiču nasilje koje provode begovi i age zajedno sa vlastima, nad hrišćanima seljacima koji to moraju da trpe.¹⁶⁷

Pojava netrpeljivosti i mržnje između muslimana i pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini se mora posmatrati kao proces akumulacije koji počinje od sredine 19. stoljeća. U odabranim putopisima mržnja se pominje samo kod muslimana, bez potpunog objašnjenja i uzroka, ako izuzmemo objašnjenje Giljferdinga. Ostali anitmuslimanski putopisici prihvataju stereotipe zato što su takvi narativi lakše prihvatani u evropskoj (kršćanskoj) javnosti. Edin Radušić baveći se ovom temom objašnjava, da je sukob osmanskih vlasti sa hrišćanima od

¹⁶⁴ G. Šljivo, *Bosnia i Hercegovina 1861-1869*, str. 494; Pasco, Wassa, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958. str. 55; J. Koetschet, *Osman Pascha*, str. 8.

¹⁶⁵ A. Hammond., *On distinguishing Balkanism and Orientalism*

¹⁶⁶ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 341-342; Pitanje orijentalnog diskursa u odnosu na islam, vidi, D. Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914*, str. 72.

¹⁶⁷ Savremenik iz ovog perioda Husein Bračković iz Trebinja navodi da je odnos raje i aga do 1850. godine imao skoro porodični odnos. Uzajamna pomoć je bila svakodnevna pojava, pokloni su se donosili jedni drugima, s tim da su age razumljivo davale više. Dalje navodi, da se običaj skrivanja muslimanskih žena u ovoj situaciji pred svojim čifčijom nije praktikovao. H. Bračaković, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, str. 197; O odnosima zemljoposjednika i seljaka u ovom periodu, posebno o običajima kumstva koji je doprinio jačanju veza u narodu različitih konfesija, vidi H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, str. 194-202.

druge polovine 19. stoljeća, početak netrpeljivosti sa domaćim muslimanima.¹⁶⁸ Na strani vlasti bilo je muslimansko stanovništvo kao dio sistema upravljanja, a na strani hrišćana Srbija i Crna Gora, koje su ih poticale na sukobe i učinile da porast animoziteta bude stalno prisutan. Protjerivanjem muslimana sa svoje teritorije i političkim utjecajem Srbije i Crne Gore, mržnja je morala biti sve više prisutna. A snažniji utjecaj iz Austrije morao je imati identičan ishod i u odnosu prema katolicima, koji su postali dio ovog problema.

U putopisima se optužuju muslimanski vjerski fanatici da potiču mržnju i nasilje, ali se izbjegava pomenuti da li mržnja dolazi zaista samo sa jedne strane?! Pravoslavno sveštenstvo koje predvodi i potiče nezadovoljstvo (mržnju) hrišćanskog stanovništva, opisuje se i veliča u ulogama narodnih heroja.¹⁶⁹ Oni su angažovani da šire glasine, kao na primjer o naseljavanju *fanatičnih* Čerekeza, koje vlasti trebaju naseliti u Bosnu i Hercegovinu, a ustvari su dolazili protjerani muslimani iz Srbije tokom 1860-tih.¹⁷⁰ Poznato je da se u ovom periodu organizuje grupno iseljavanje hrišćanskih seljaka iz zemlje. Pri čemu se pokazao sav apsurd propagande i umješanosti Srbije i Austrije, jer ove zemlje nisu bile spremine da ih prihvate.¹⁷¹ Ovakvi postupci su stvarali sukobe i nepovjerenje između seljaka i zemljoposjednika. Za sukobe na granici sa Crnom Gorom, nepoznati izvještač o Bosni iz 1860-tih godina navodi da vlast fanatizuje muslimane radi teške borbe, ali da su fanatičniji pravoslavni popovi, te da su u tome gori od Turaka.¹⁷² Opisi ugnjetavanja i barbarskog nasilja nad hrišćanskim seljacima objavljivani u štampi iz susjedstva, privukli su pažnju u evropskoj javnosti, što je dalo povod pruskom konzulu Dr. Blau da napiše u svom izvještaju iz 1864. godine, riječima engleskog konzula Holmsa: “malo istine, mnogo laži i raznih izvrtanja.”¹⁷³ Upadi iz Crne Gore, a naročito

¹⁶⁸ E. Radušić, *Stereotipi o mržnji među narodima – britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, Historijska traganja, 2, Filozofski fakultet, Sarajevo, Sarajevo 2008., str. 227-241

¹⁶⁹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina: 1861-1869.*, str. 417; Šljivo u svojoj knjizi “Bosna i Hercegovina 1869-1878” navodi uzroke ustanka u Bosanskoj Krajini u izjavama hrišćanskih seljaka u izbjeglištvu na području Slavonije, koji navode su najčešće pravoslavni popovi poticali narod na iseljavanje i ustanak koji je počeo 1875. godine. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina: 1869-1878.*, Planjax komerc, Tešanj, 2016. str. 508.

¹⁷⁰ Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću, Studije i članci*, Planjax komerc, Tešanj, 2016, str. 442.

¹⁷¹ Isto, 418.

¹⁷² Isto

¹⁷³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina: 1869-1878.*, str. 310.

glasine, opravdano su stvarali mržnju i strah kod muslimana, posebno kada se povukla osmanska vojska iz Kneževine Srbije u ovom periodu.¹⁷⁴

Društveno-političke promjene iz ovog perioda muslimanima su donijele mnogo manje koristi u odnosu na hrišćane. Ako izuzmemo težak položaj hrišćanskih seljaka koji su postali dio ovih političkih sukoba, pravoslavni trgovci su zahvaljući trgovini stekli značajno bogatstvo i veliki ugled. Oni nisu bili predmet interesovanja u putopisima, kao ni primjer multikonfesionalnog života koji se razvija u gradovima, sa modernizacijom kao najaktuelnijim događajem, koji najvećim djelom dolazi iz inicijative upravo uspješnog hrišćanskog stanovništva. Jednostavno takav narativ se nije uklapao u politički diskurs putopisa Miss Irby i Evansa. Hana Younis objašnjava da se uspon trgovačke elite u Sarajevu i razvoj trgovine u ovom periodu može objasniti činjenicom da su vlasti obezbjedile dovoljnu sigurnost na putevima, koji su izgrađeni u ovom periodu.¹⁷⁵ Upravo se u odabranim putopisima faktor nesigurnosti ponavlja više puta, kako bi se dokazali svi problemi vlasti u Bosni i Hercegovini. Koliko postoji istine u tome?! Navesti ćemo podatka do kojeg je došla Younis, da je bilo bezbjedno prenositi novac u poštanskim službama nakon izgradnje puteva. Ili u drugoj situaciji, primjer kada poljski putopisac Jablanowski bilježi opis svog putovanja, koje se desilo u pratnji jednog muslimana i hrišćanina između Stolca i Mostara tokom noći 1872. godine, a što nikako nije bilo moguće prema narativima iz odabranih putopisa.¹⁷⁶

4.2. Period ustanka, 1875. - 1878. godina

Period ustanka u putopisima obiluje slikama nasilja u kojima se opisuju hrišćanske žrtve i briga za njihov život. Sukob je predstavljen kao rat islama i hrišćanstva, te je iskorišten da bi se dokazala barbarska priroda vlasti, odnosno begova i aga koji se predstavljaju kao jedina vlast u putopisima. Begovi i age predvode *privatnu vojsku* – grupe bašibozuka sa ciljem ubijanja, protjerivanja, mučenja i silovanja. Krajni cilj je natjerati hrišćane na pokornost, *kao što je to bilo vjekovima unazad*. Sa druge strane, borba ustanika protiv Turaka predstavljena je kao herojska borba, koja zaslužuje podršku vanjske politike Velike Britanije i Evrope. I da je to

¹⁷⁴ Grandits, Hannes, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2023. str. 186

¹⁷⁵ Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Institut za historiju, Sarajevo 2017., str. 143.

¹⁷⁶ A. Jablonowski, *Kroz Hercegovinu*, str. 97.

neophodno i hitno. Miss Irby i Evans naglašavaju, kako muslimanski fanatizam, kao nikad prije, prijeti pokolju hrišćana koji nisu među ustanicima. Kao u već pomenutom primjeru iz Sarajeva, kada je Miss Irby morala napustiti grad i da konzulima prijete opasnost da će postati žrtve muslimanskih fanatika, identičan narativ ponavlja Evans, kako se našao u opasnosti i hitno morao bježati iz Travnika.¹⁷⁷ Putopisi Miss Irby i Evansa su ugledali svjetlost dana veoma brzo nakon njihovog putovanja u Bosni i Hercegovini, što se vremenski podudaralo širenjem straha i informacijama o zločinima koji su redovno su objavljivani u novinskoj štampi širom Velike Britanije i Evrope.¹⁷⁸ Treba naglasiti da su oni već tada postali bitan faktor u antiosmanskoj agitaciji pod vodstvom Liberalne stranke Wiliama Gledstona, koji su pod izgovorom humanitarne intervencije i spašavanja nevinog stanovništva zagovarali protjerivanje Osmanskog carstva sa područja Balkana.¹⁷⁹ Prije ustanka u Bosni i Hercegovini i naročito prije Rusko-osmanskog rata, Irby i Evans su propagirali stvaranje slobodne slavenske države pod vodstvom Srbije. Kada su se počele realizovati ruske namjere u ratu, 1877. godine došlo je do zaokreta u njihovom diskursu prema kojem je izražena želja za austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, kao *civilizatorske misije*.¹⁸⁰ Od ovog perioda u narativima Evansa se sve više primjećuje kako su Slaveni nedovoljno civilizovani da upravljaju samostalno, već je neophodna vlast jedne civilizovane zemlje. Širenje Rusije, ili proširenje Srbije, zamjenjeno je Austro-Ugarskom, ostajući pri ideji da Osmansko carstvo nije u stanju vladati nad Bosnom i Hercegovinom. Stvaranje šire slavenske države nije dolazilo u obzir zbog nedovoljnog stepena civilizovanosti ovog naroda. Ovakav diskurs možemo posebno pratiti kod Evansa u "Ilirskim pismima", koji je posljedni objavljeni putopis.

Ratna dešavanja tokom 1875. do 1878. godine bila su prilika za Miss Irby i Evansa da uvjere čitatelje u ranije narative o svakodnevnom ugnjetavanju i patnjama hrišćana. U putopisima iz

¹⁷⁷ Evans, Artur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str. 195; Prema načelima međunarodnog prava koje se odnosi na potrebu humanitarne intervencije od strane evropskih sila, pored ostalih koje su pomenute u radu, ugroženost stranaca na određenom prostoru se smatra dovoljnim razlogom za vojnu intervenciju sa ciljem obezbjeđenja njihove sigurnosti. Ostali razlozi koje navodi Rodogno su ekstremno nasilje vlasti nad stanovništvom, zločinačke namjere, silovanja žena, ubijanje djece itd. Vidi, D. Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914*

¹⁷⁸ Vidi, E. Radušić, *Bosnian horrors*

¹⁷⁹ Vidi, Gladstone, W E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York and Montreal, 1876.

¹⁸⁰ J. A. Perkins navodi da je Miss Irby u svojim političkim idejama u toku ustanka prihvatila ideju humanitrne intervencije evropskih sila, pri čemu bi Bosna i Hercegovina trebala biti autonomna pod "civilizatorskom misijom" Austro-Ugarske, Perkins, A. Jamas, *British Liberalism and Balkanism*, str. 45.

ovog perioda prvi put pominju da su bili svjedoci nasilja, ali opet su to informacije koje crpe na osnovu kazivanja hrišćana, ustanika i izbjeglica.¹⁸¹ Evans nastoji opisivati zločine putujući na mjesta događaja, u sela koja su napustili hrišćani, prema kojima nastoji kreirati sliku događaja u tom sukobu. Antiturski narativi iz ranijeg perioda se ponavljaju u Evansovima bilješkama, kao što je događaj koji je prvi zabilježio Husein Bračković, savremenik sukoba u istočnoj Hercegovini 1858. godine, kada su regularne osmanske trupe koristile zapaljeno sijeno i osušene stabljike kukuruza na ulazu u pećinu kako bi natjerali unutra ustanike na predaju.¹⁸² U kreiranju narativa o zločinima, Evans često pravi usporedbu sa srednjovjekovnim feudalnim životom. Kako bi podsjetio evropski narod 19. stoljeća na period svakodnevnog nasilja, kojeg se oni nerado sjećaju o svojoj prošlosti, ali mogu lakše da uvide svoj stepen napretka i civilizovanosti u odnosu na barbare u *Turskoj u Evropi*. Kada piše o sukobima u istočnoj Hercegovini izvještava o ekstremnom nasilju koje se odvija na obje strane, s tim da opravdava ponašanje ustanika i kreira sliku njihove herojske borbe.¹⁸³ Primjeri njihove zaostalosti i primitivnih običaji pravdaju se utjecajem Orijenta i dugotrajnom vladavinom Turaka. U svom narativu opisuje hrišćane kao podivljalo stanovništvo, koje je odbačeno od svijeta, ali se u nastavku opisa nastoji naglasiti njihova dobrota, skromnost, čistoća u odjevanju i slično. Prikaz *drugog* kod hrišćana se može pratiti u opisima običaja, kada navodi da su smiješni i tupavi. Ali i u narativu koji je trebao steći simpatije u Velikoj Britaniji i zanemariti zločine počinjene nad muslimanima o kojima se nikako nije govorilo. “Među pobunjenicima kada sam se našao u igri bacanja kamenja, pokazivali su veliku snagu, ali vrlo malu vještinu. Moglo bi se reći: *u Bosni rođen, u Bosni stasao jake ruke, ali glave prazne*. Uprkos što nisam nikakav atleta, sa malo razumne vještine mogao sam baciti kamen koliko i

¹⁸¹ G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, 1877, str. 22.; Miss Irby samo na jednom mjestu navodi da su “...turska sela razorena od ustanika. Ostao je veliki broj turskih udovica i djece, jer hrišćanski ustanici ništa našao ne čine ženi i djeci. S druge strane, poznato je kako Turci postupaju prema hrišćankama. Bugarska zlodjela ponavljaju se u Bosni.” Isto, str. 47.

¹⁸² Usporedi, H. Bračković, *Mala historija Hercegovine*, str. 169. i A.Dž. Evans., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str. 225-226; A.Dž. Evans., *Ilirska pisma*, str. 44-45; Sličan narativ o korištenju pravoslavne crkve kao konjušnice zabilježio je Kušet, za koju navodi da je bila privremeno napuštena upravna zgrada koja se koristila u kontroli ustaničkih grupa na granici sa Crnom Gorom, što je bio povod u srpskim novinama da naglase na koji način se ugnjetava narod, a što je također iskoristio Giljferding u svom putopisu. Usporedi J. Koetschet, *Osman Pascha*, str. 43. i A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 33.

¹⁸³ Na ovom mjestu u tekstu, Evans navodi “da Crnogorci, ne vole Ruse, ali ni Engleze, ali da će potonji naići na prijatan prijem prije Rusa”. U ovom slučaju vidimo težnju koju je propragirao Gledstone o potrebi pridobijanja slavenskih hrišćana na svoju stranu, jer su u Rusiji vidjeli strah o njihovim zajedničkim političkim djelovanju sa hrišćanima na Balkanu. A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, str. 129.

najbolji i posiliti se kao ono mali Džek kad je predstavljao džina. Poslije smo mogli igrati nogometa... Kavalitetni Slaveni su zaista zanjati ljubavlju viteške igre. Može se reći i u ostalim oblastima, pa čak i kod muslimana. U hrvatskim zemljama se igra i početni oblik kriketa, ali sa mnogo primitivnim motkama..."¹⁸⁴

Posljednja Evansova „Ilirska pisma“ se završavaju opisima kulture i svakodnevnih običaja naroda, ali prije nego što pređemo na tu temu, potrebno je još ukazati na stalno prisutni narativ o nesposobnosti Turaka, kojem su pridavali puno pažnje tokom ustanka u svom narativu. Već u putopisu iz 1875. godine, Evans navodi da je vlast nespremno dočekala ustanak. "Dali su priliku *obuzdanim divljacima* iz 1851. godine, begovima iagama,¹⁸⁵ da organizuju razbojničke bande (bašibozuka), feudalne sluge, da ponovo imaju vlast."¹⁸⁶ Kako bi dodatno pokazao da ne postoji organizovana vlast, Evans nastoji da opovrgne izvještaje konzula Holmsa, koji je u Veliku Britaniju slao drugačiju sliku dešavanja iz Bosne i Hercegovine.¹⁸⁷ Evans tvrdi da je mišljenje konzula Holmsa zasnovano na stanju u pojedinim mjestima koja su pod zaštitom nizama, dok se u ostatku zemlje slobodno spaljuju sela, ubijaju starci, žena i djeca.¹⁸⁸ Ovdje je važno pomenuti kako Evans nema ujednačen narativ, kao ni Miss Irby, kada pominju mogućnost pokolja hrišćana koji se nisu pobunili u Sarajevu i drugim mjestima.¹⁸⁹

Kada se govori o budućnosti, Evans je nastojao da ospori vlast, navodeći da su i turske vlasti svjesne svakodnevnih primjera korupcije i nemogućnosti poboljšanja. U navodnom razgovoru sa vlastima, Evans objašnjava da ni oni ne vide mogućnost napretka, jer ni mnogi činovnici u stvari ne znaju na koji način trebaju provesti reforme, niti su zainteresovani.¹⁹⁰ Budućnost

¹⁸⁴ Evan, *Ilirska pisma*, str. 98.

¹⁸⁵ Vidi opis begova i aga, G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, 1877, str. 20.

¹⁸⁶ Evans, Artur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str. 227

¹⁸⁷ O radu konzula Holmsa u Bosni i Hercegovini, vidi, E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878*.

¹⁸⁸ A.Dž. Evans, *Ilirska pisma*, str. 55.

¹⁸⁹ Anagažovanje vlasti u Bosni i Hercegovini u vrijeme ustanka i problemima sa kojim se suočavala u ovom periodu, vidjeti Škapur, Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017.

¹⁹⁰ U navodnom razgovoru sa valijom u Mostaru 1875. godine, Evans navodi da je i on sam svjestan da se bori za izgubljenu stvar. "On osjeća kakva je neizbježna sudbina carstva u Evropi. Svjestan je da su mrtvi javno poštenje i privatni moral u vladajućoj klasi u Turskoj, da je korupcija zatvorila vrata napretka i da je patriotizam prestao da postoji. Karakteristična orijentalna ravnodušnost se ne može promijeniti zbog korupcije sa vrha, a odozdo, sa dna, nepopravljivom zaostalošću službenika. Valija je svjestan da se reforme ne mogu provesti jer ih službenici ne razumiju." A.Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str. 278

zajedničkog života muslimana i hrišćana koji se spominje u "Ilirskim pismima" dosta je različito predstavljen. Na jednom mjestu navodi kako bi znatan broj muslimana prihvatio bolju vlast od Turske i vratio se u hrišćansku vjeru. Dok kasnije, na drugom mjestu ilustrira primjer iseljavanja muslimana iz osvojenog Nikšića od strane Crne Gore, nakon dvije godine ratne opsade. Evans navodi da su muslimani odlučili da napuste Nikšić jer ne žele suživot sa hrišćanima. Pored ustaljenog omaložavanja u opisima njihovog izgleda, navodi da posjeduju *barbarsko* ukrašeno oružje koje su odlučili da nose sa sobom, ukazujući na privreženost oružju i odlučnost da ga opet upotrijebe sa svojim sunarodnjacima u susjedstvu.¹⁹¹

Koliko postoji pristrasnosti u narativu Evansa može se uočiti na primjeru opisa života i borbe muslimana tokom njegove posjete Kulen Vakufu. Premda, navodi da je ovo najudaljeniji grad, okružen pobunjenicima i hrvatskim graničarima. U opisu gradskog stanovništva i prisutnih muslimanskih izbjeglica iz okruženja Evans jedino nastoji predstaviti slike fanatizma. Narative o životu ovog stanovništva zamjenjuje pričama o zločinima izvjesnih begova Kulenovića iz ranijeg perioda, haračlijama, siledžijama, zbog kojih sada vlada sukob sa hrišćanima.¹⁹² Objašnjava da vlada veliko siromaštvo u gradu, prvenstveno jer su hrišćani napustili njihova imanja i više ne plaćaju poreze. Kako bi dodatno izgradio narativ o problemu begova, on navodi da je u razgovoru sa trgovcima u Kulen Vakufu shvatio da mrze begove, jer nemaju mogućnost poslovanja sa hrišćanskim susjedima. Ostalo stanovništvo je prikazano prema uobičajenim stereotipima na osnovu kojih su žene najveće žrtve zaostalosti ovog stanovništva.¹⁹³ Činjenica da je stanovništvo u opasnosti od pobunjenika i da vlada nesigurnost za njihovu budućnost. Kako i zašto su protjerani muslimani iz svojih domova, nije odgovarajući narativ zbog kojeg bi se uputio da posjeti ovaj grad, ili gnijezdo fanatika kako ga naziva u svom putopisu?!

Angažovanja osmanskih vlasti i bilo kakvi pokušaji u smirivanju sukoba nigdje se ne pominje u narativima odabranih putopisaca. Dokazi da je vlast pridavala veliku pažnju ustanku, te smirivanju situacije u Bosni i Hercegovini svjedoče ubrzane reforme, sa značajnom demokratizacijom u carstvu.¹⁹⁴ U Bosni i Hercegovini od početka ustanka vodi se popustljiva

¹⁹¹ Vidi, fusnota 146; A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, str. 141-144

¹⁹² Isto, str. 87.

¹⁹³ A.Dž. Evans, *Ilirska pisma*, str. 81-85

¹⁹⁴ Grandits navodi da je donošenje ustava 1876.godine i poboljšanje svih naroda u carstvu, vlast u Istanbulu nastojala stvoriti osmanlijski oblik narodne vlasti, širiti ideju osmanizma i pripadnosti svih naroda carstva

politika. Vlast su nastojale pridobiti vođe ustanika putem pregovora i više proglašavanja amnestije.¹⁹⁵ Mnogo se ulagalo u povratak hrišćanskih izbjeglica, što bi sigurno imalo uspjeha da nije postojala opstrukcija od strane ustanika, susjednih kneževina, Rusije i dobrim djelom iz Austro-Ugarske.¹⁹⁶ Nezavidna situacija nakon ulaska Rusije u rat dovela je većeg angažovanja neregularnih trupa među domaćim muslimanskim stanovništvom, koje je u stanju voditi gerilski rat, kao što to rade i ustanici. Širenjem ratnih sukoba izvan Bosne i Hercegovine započela je masovna mobilizacija u Bosni i Hercegovini, pri čemu su nastajali dodatni problemi. Vlast je morala pribjegavati propagandi i širenju opravdanog straha, kao što smo vidjeli u navednim primjerima,¹⁹⁷ a dok se u putopisima posebno preuveličava prisutni fanatizam prema hrišćanima. Hasan Škapur navodi da je bilo veoma teško pridobiti narod za odlazak u rat, jer je njihovo odsustvo od kuće uzrokovalo veliku glad i siromaštvo koje je obilježilo ovaj period. Navodi da su se dešavala masovna dezertiranja protiv kojih je vlast provodila kaznene mjere zatvora i interniranje u posebnu vojnu službu.¹⁹⁸ Na drugom mjestu u svojoj knjizi Škapur navodi primjere života, saradnje muslimana i hrišćana prije i tokom 1875.- 1878. godine. Pa čak i to da su ustanici pozivali muslimane u borbu protiv osmanske vojske.¹⁹⁹ Sa druge strane, postoje primjeri da su se muslimani zauzimali za hrišćane koji su bili u opasnosti od vlasti, ili slali dopise višim vlastima protiv onih koji su poticali narod na sukobe i širili neopravdanu propagandu, posebno u Bosanskoj krajini.²⁰⁰ Ovo su samo neki od primjera uzajamnog i zajedničkog bosanskog života koji je Miss Irby morala da upozna uzimajući u obzir njen provedeni period u Bosni i Hercegovini U njenom dopunjenom izdanju putopisa, kao i u putopisima Evansa nema pomena o bilo čemu što ne odgovara njihovom političkom diskursu. Hannes Grandits u svojoj knjizi "Kraj osmanske vladavine u Bosni.

osmanskom građanstvu, uzimajući u obzir da evropske sile trebaju da poštuju integritet carstva. Ovo je trebalo da bude politika koja će se suporstaviti ruskom panslavizmu i pansrpskom diskursu. H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni*, str. 241.

¹⁹⁵ H. Škapur, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, str. 249.

¹⁹⁶ H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni*, str.310; Austro-Ugarska je pomagala Crnoj Gori i neposredno ustanicima u nekoliko navrata dopuštajući da preko njene primorske teritorije prelazi rusko oružje koje je upotrebljavano u ratu na teritoriji Hercegovine. Isto, str. 247.

¹⁹⁷ Škapur, Hasan, *Turski dokumenti o Bosanskom ustanku (1875-1878)*, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine I, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977., str. 103-104

¹⁹⁸ Spiskovi onih koji su dezertirali, vidi Škapur, Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, str. 320-334

¹⁹⁹ Isto, str. 314.

²⁰⁰ Isto, str. 314-315

Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja”, izričitog je mišljenja da su posljednje reforme koje je vlast donijela ispunjavale sve uvjete, ali bosanskohercegovačko hrišćansko stanovništvo je svejedno ustalo na pobunu. Uz prethodne podake koje nam donosi Škapur, Grandits navodi da je tokom 1877. i 1878. godine potpuno prestao sukob u Bosni i Hercegovini, suprotno putopisnim narativima iz ovog perioda.

4.3. Bosanski život i ljudi u putopisnim narativima i historiografiji

Politička motiviranost u opisima bosanskog života i ljudi može se jednako pratiti kao i do sada u pomenutim narativima. Prelazak preko rijeke Save, granice Osmanskog carstva u 19. stoljeću, zaokupljivao je sve evropske putnike i punio bilješke o razlikama života na prostoru Bosne i Hercegovine i mjesta iz kojih dolaze. Oni koji su kao i Evans, kada opisuje dvije obale rijeke Save prije nego što je kročio na bosansko tlo, nosili sa sobom predrasude, nastojali su omaložavati ljude i kulturu sa ciljem stvaranja ideološke klime za imperijalnu politiku. Svjesno zalaganje da postanu dokumentovani izvor “znanja” o životu na ovom prostoru, oni u svom radu pokazuju da su ljude koje opisuju, samo usputno vidjeli, nedovoljno ispitali i uopšte nisu imali želju da saznaju njihove običaje i kulturu. U ovim bilješkama nalazimo narative koji su ranije upotrebljavani da prikažu razlike između Evrope, Afrike i Azije - nepostojanje puteva, zapuštena naselja i gradove, uske i prljave ulice, urušeni dućani, primitivni ljudi i urođena lijenost, ropstvo, poligamija, sujevjerje itd.

Kada je Giljferding opisivao svoj ulazak u Bosnu i Hercegovinu 1857. godine i put prema Trebinju, službenici na granici su mu rekli, kako nemaju namjeru graditi puteve jer će neprijateljske vojske dovući topove protiv njih.²⁰¹ Ovaj je narativ zaživio i bio neizostavna tema u svim antiturskim putopisima u kojima nalazimo opise pustolovina i izazova sa kojima su se putnici susretali. Rijetki su nastojali da objasne kako su to ustvari gorski putevi i kako zapravo klima zemlje planinske utiče na putne prilike. Da svaki izgrađeni kolski put 19. stoljeća u ovim predjelima može trajati od proljeća do jeseni, kada se pojave jake kiše, praveći teško prohodne vododerine.²⁰² Engleski putopisac Edmund Spenser je 1850. godine boravio na ovim

²⁰¹ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 27.

²⁰² Saint-Marie iskreno ukazuje na problem popravke puteva i veće potrebe za angažovanjem vlasti u rješavanju problema. Vidi, E. De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, str. 132-139; Petrović, Ivica, *Slika Bosne i Hercegovine u njemačkim putpisima*, Filozofski fakultet Mostar, 2016. str. 72.

područjima i nastojao ukazati na puteve u svom putopisu, ljepoti i opasnosti u zemlji sa kojima se putnici mogu susresti, on naglašava, "...da je neophodno ljude i zemlju upoznati, jer bezbjednost putnika će biti puno veća, a gostoljubivost i ljubaznost neće izostati."²⁰³ Putevi koji su se gradili tokom 1860-tih pokazali su se veoma korisnim za Bosnu i Hercegovinu, ali pozitivne promjene nisu bile prilagođene diskursu da bi se o njima pisalo. Ili naprimjer, izgradnja željeznica i anagažovanje evropskih inženjera i kompanija u planovima njene dalje realizacije.²⁰⁴ Gradnja puteva se pominje kao veliki teret koji je nametnula vlast, ali Husein Bračković objašnjava da je narod u trebinjskom predjelu ubrzo vidio korisnost,²⁰⁵ koja je pomenuta i ranije u ovom radu kada je u pitanju trgovina u Sarajevu. U odabranim putopisima najčešće nalazimo opise putovanja i konačišta u hanovima, koji su mogli da budu korisni u izgradnji antiturskog i antimuslimanskog narativa. Mnogi ostali putnici navode sličan problem smještaja, ali dodaju bar malo i pozitivnih osobina, poput toga da je hrana dobra i da je cijena veoma mala. Među njima ima onih koji su naišli na čiste, prostrane, gostoprимljive i slične hanove.²⁰⁶ Pasco Wassa koji je u svojim memoarima o Dževdet-paši i njegovoj misiji u Bosni nastojao ukazati i opovrgnuti mnoge kreirane narative, bilježi, "da je put sagrađen, sad samo treba ići po njemu".²⁰⁷ Slično tome trebala je uslijediti gradnja hanova, koji bi poslužili ekonomskom uzletu, ali zbog snažne antireformske struje ovo nije bilo moguće.

Ubogi i prljavi gradovi, kako ih naziva i opisuje Giljferding, identičan je narativu u svim odabranim putopisima. Pored pogrdnih naziva i izraza za barbarstvo, svoja kazivanja o gradovima započinju prizorom džamija, najčešće minareta i statističkim podacima o dominantom broju muslimana u odnosu na hrišćane. Prljave i uske ulice, urušene drvene kuće i dućani, jedine su slike opisa koje susrećemo. Dodatno se opisuju prizori muslimana sa

²⁰³ "Čovjek mora odbaciti sve predrasude i osobnosti civilizovanog života, jer među ovim demokratama planina i skrovitih dolina, svaki čovjek je jednak, bio on francuski (evropljanin) putnik, pandur ili kiridžija, svinjar ili zemljoradnik, trgovac ili gonič karavana... Ova se opažanja odnose na hrišćanine. Muhamedanac je još uvijek isključiv prema kaurinu - on još uvijek gleda na kaurina sa prezirom. Međutim kada se nađe sa Frankom koji govori njihov jezik i koji posjeduje neku osobinu koja ga preporučuje njegovoj pažnji, potpuno se izjednačava sa hrišćaninom u pružanju svih usluga neznancu, koji tada nailazi na istinsko gostoprимstvo." O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, str. 99-100

²⁰⁴ H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, str. 58.

²⁰⁵ H. Bračković, *Mala historija Hercegovine*, str. 196.; Engleski putopisac Arbuthnot navodi identično opažanje na primjeru seljaka u okolini Sarajeva, za koje navodi da zbog efikasnosti ne izbegavaju radnu obavezu. O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, str. 126.; Saint-Maire navodi da je radna obaveza dobrodošla i da je potrebno da se nastavi, jer je potrebno još vremena i truda kako bi se došlo do željenih rezultata koje svi željno iščekuju. E. De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, str. 139.

²⁰⁶ O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 99-114

²⁰⁷ Wassa, Pasco, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, str. 38.

turbanima kako nepomično sjede prekrštenih nogu, bulje u prolaznike ispred svojih neurednih, često bezvrijednih dućana, puše duhan i ispijaju kafu. Osim Evansa koji pominje stare *zapuštene* historijske građevine, ne nalazimo opise koji bi mogli koristiti za rekonstrukciju izgleda bosanskohercegovačkih gradova u drugoj polovini 19. stoljeća. Evans svojim opisima nastoji ukazati na evropske tekovine ovih mjesta pominjući antičku i srednjovjekovnu kulturu, koja je po njemu sa razlogom zapuštena od strane Turaka. Kada pominje pojedine građevine orijentalne arhitekture, naglašava da to pripada bizantskoj umjetnosti, ili kao na primjeru mosta u Mostaru, da je to djelo rimskog cara Trajana. Što je podatak koji su mnogi putnici prihvatili kao relevantan.²⁰⁸ Osim Giljferdinga koji je nastojao da pokaže besmisao i zaostalost bosansko-orijentalne arhitekture, kod Evansa i Miss Irby nalazimo opise neurednih kuća, zazidanih velikim ogradama, koje su po njima još jedan primjer barbarstva, nedruštenosti i fanatizma muslimana.²⁰⁹ Unutrašnjost doma u njihovim putopisima nazire se iz narativa o prljavim hanovima, koji su opisani kao polu-štale, u kojima su sobe bez namještaja sa zemljanim podom, bez prozora i gdje se loži vatra u sred prostorije bez dimnjaka.

Jasno je da postoje različite percepcije izgleda gradova i kuća, ali je isto tako vidljivo da u drugim putopisima i izvorima nalazimo mnogo ljepše slike ovih istih mjesta. Što dodatno potvrđuje da je prikaz mjesta u odabranim putopisima imao za cilj predstaviti samo negativne pojave. Mnogi savremenici primjetili su ljepotu prirode u kojoj bosanskohercegovačko stanovništvo svakodnevno uživa. Kuće sa puno cvijeća, prekrasnim trijemovima i verandama, prozorima sa mušepcima i sa okolnim pogledom u prirodu koji je ovim ljudima bio veoma bitan.²¹⁰ U ovakvim putopisima nalazimo opise kamenih mostova i džamija, sagrađeni crkava, te informacije o značajnim objektima, uz prizore multikonfesionalnih sredina koje su morale biti dio narativa za strane putnike. Sve su to prizori koje oni nemaju priliku vidjeti u sredinama iz kojih dolaze. Postoje strani putnici koji se dive izgledu Sarajeva, za kojeg ističu da je poslije Carigrada, najljepši grad evropske Turske.²¹¹ Za Jozefa Kečeta koji je odlučio da se trajno

²⁰⁸ B. Jezernik, *Divlja Evropa*, str. 223.; N. Berber, *Unveiling Bosnia and Herzegovina in British travellers*, str. 33-34; A. Savić, *Intimate Antagonists: British Images of the Balkans, 1853-1914*, str. 40.

²⁰⁹ Uporedi, A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 124 i G.M. Mekenzi/A.P. Irby, *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, str. 227.

²¹⁰ O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, str. 126., 133., 135., 142., Hangi, Antun, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1906., str. 54-55

²¹¹ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, str. 174.

naseli, "Sarajevo je kao kakva rajska bašta".²¹² Za Dževdet-pašu koji je u Bosnu u Hercegovinu došao sa ciljem da provede reforme. Koji nam ostavlja zapise o stanju u zemlji i bez ustručavanja naglašava negativne pojave: "Sarajevo je najukusnija Božja tvorevina na zemlji..., a uz rijeku Bosnu su sela lijepa, uređeni čifluci, zelene livade i rodne bašče."²¹³ Italijanski konzul Durio 1868. godine kada je dolazio u Bosnu i Hercegovinu, opisuje svoj put dolinom rijeke Bosne: "Vidio sam muslimane i hrišćane na poljima zajedno kako rade, bez namrštenog izraza koji se često može vidjeti u Albaniji kod ljudi koji obrađuju polja i nisam mogao uočiti razlike u vjeri."²¹⁴ Kada je u pitanju izgled kuća i visoke ograde, Hana Younis objašnjava da stranci vrlo teško shvataju ljubomorno čuvan privatni prostor porodice, prisutan u ovom periodu. Dalje navodi, da izgradnja ograda nije smjela zakonski ugroziti privatni porodični prostor komšije, zakloniti otvoreni pogled ili eventualno imati otvoreni prizor u komšijin privatni posjed.²¹⁵ Koliko je postojalo poštovanja prema komšijama pokazuje i činjenica da su se kuće gradile udaljene jedna od druge kad god je to bilo moguće, kao na selima, jer se ostavljalo mjesta za širi privatni prostor koji se koristi kao avlija i bašča.

Kada su u pitanju narativi o prljavštini, najčešće su prikazane karakteristične slike orijentalnih stereotipa, koji su svjesno preuzeti iz ranijih putopisa o Bosni i Hercegovini i Osmanskom carstvu. Evans se koristi primjerom napuštenih pasa lualica u Sarajevu, "nezvaničnih čistača ulica", koji se pominju u knjizi, "Priručnik za Tursku Carevinu", George-a Bradshaw-a iz 1870. godine.²¹⁶ Evansov prikaz ima potpuno zbunjujući opis, kao da se istinski radi o ljudima prosjacima, agresivnim u borbama na ulici, međusobno i prema ljudima prolaznicima koji mogu biti životno ugroženi.²¹⁷ Pitanje čistoće i svakodnevno pranje vodom koje je obavezujuće prema islamu, poznato je i Evansu, što navodi u putopisu „Ilirska pisma“ kada opisuje kućnu posjetu hrišćanskoj porodici. On bilježi njihov običaj savršene čistoće, da peru ruke prije i poslije jela, pokupe mrve sa stola, što pripisuje pozitivnom utjecaju islama.²¹⁸

²¹²Isto, str. 181.

²¹³ H. Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, str. 61-62

²¹⁴ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina (1861-1869)*, str. 509.

²¹⁵ Od 1866. godine uvedena je dozvola nadogradnje kao zakonska obaveza. H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 30.

²¹⁶ O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, str. 209.; H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 182.

²¹⁷ A.Đ. Evans., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, str.238.

²¹⁸ A. Dž. Evans, Artur Dž., *Ilirska pisma*, str. 52.; U orijentalističkim narativima način objeda se skoro uvijek koristi kako bi pokazao zaostalost i barbarske karakteristike naroda. Upotreba pribora za jelo smatralo se odlikom civilizovanih naroda, a slike zaostalosti i lijenosti kod muslimana i osmanskih vlasti dodatno su kreirane na osnovu načina objeda i pretpostavke o prejedanju. Hana Younis u svojoj knjizi objašnjava kako se obilna trpeza

Istina, u ovom periodu Evans je imao izmjenjen stav o muslimanima za koje je smatrao da mogu da prihvate austrougarsku okupaciju, dok se u ovom primjeru, odnosno veoma često u svim drugim, hrišćani idealiziraju kako bi se ukazalo na njihovu očitu razliku od barbarskih Turaka.

U opisu stanovništva, posebno muslimana, nalazimo slike rasnog omalovažavanja fizičkog izgleda ili nošnje. Nedvojbeno je postojala potreba da se prikažu sličnosti sa “najudaljenijim” azijskim i afričkim narodima što veoma često nalazimo u opisima kod Miss Irby i Evansa. Bez obzira što se opisi odnose na stanovništvo u zanatskim i trgovačkim sredinama, nastoje se prikazati slike zaostalosti i lijenosti muslimana. U odabranim putopisima navodi se da su veoma malo zainteresovani za rad. Imaju zemljište koje umjesto njih obrađuju hrišćani, a posjedovanje dućana je izgovor kako bi imali gdje provoditi vrijeme, odnosno sjediti, piti kafu i pušiti duhan. Kako bi potvrdili lijenost, navode se mnogobrojni primjeri neiskorištenog prirodnog bogatstva zemlje. Koje ni vlast, ni narod ne znaju da iskoriste. U ovome se nalaze odgovori zašto su pravoslavni trgovci bili mnogo uspješniji u odnosu na muslimane, odnosno kako su sve poslove preuzimali.

Proučavanje balkanizma kao zasebnog orijentalnog diskursa moguće je uvidjeti kroz narative o podređenom položaju žena i dominantne muškosti na Balkanu.²¹⁹ Kreirane slike su i na ovaj način nastojale prikazati zaostalost društva, drugačijeg i različitog od Evrope. Posebno u primjerima ropstva i poligamije, koje prema humanističkim (kršćanskim) vrijednostima predstavljaju najočitiiji primjer barbarstava. Postoje česti narativi omalovažavanja fizičkog izgleda muslimana, a opisi nošnje su najviše korišteni kako bi se istakli primjeri povezanosti sa Istokom. Ovo se posebno odnosi na pokrivanje žena feredžom, na osnovu čega su kreirani narativi o Bosni i Hercegovini kao o zemlji u kojoj se žene najviše pridržavaju ovog običaja i time dokazuju da su najprimitivniji dio Osmanskog carstva. Običaj pokrivanja lica i tijela, ili *zabrađivanje* žena kako Evans navodi, predstavljen je kao obaveza udatih žena, te smatrao oblikom ropstva, prema kojem moraju nastaviti da žive u *stalno zatvorenim haremima*. Kako

smatrala posebnom ceremonijom kada se nalazi gost u takvim prilikama. H. Younis, *Svakodnevi život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 59-60

²¹⁹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 34.; A. Hammond, *Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalism*, str. 208.

bi se dodatno pokazala dehumanizacija žena, nastojalo se naglasiti da muž ima pravo oženiti više žena, ako to želi, ali da ipak nema raširenih slučajeva poligamije.

U vrijeme, dok još nije bila razvijena srpska nacionalna svijest među pravoslavnim trgovcima i kada su isticali negativni narativi o njihovim prijateljskim odnosima sa osmanskim vlastima, u istim je kreirana i negativna slika odjevanja pravoslavnih žena. Navodi se da hodaju u odjeći sa *nakinđurenim* dukatima, predstavljaju trofeje svojih očeva i muževa, na osnovu kojih žele pokazati svoje bogastvo i ugled.²²⁰ U odnosu na gradsko stanovništvo, kod hrišćanskih seljaka nailazimo na komplimente njihove nošnje i ljepote, za koju se naglašava da je istovjetna onoj iz Srbije. U kulturološkim i nacionalnim (rasnim) sličnostima naroda iz Bosne i Hercegovine sa Srbijom jasno je izražena politička težnja britanske Liberalne stranke, Evansa i Miss Irby, prema kojoj Srbija ima pravo da predvodi ujedinjenje slavenskih hrišćana na Balkanu.²²¹

Kod poljskog putopisca Jablonowskog interesantna moć zapažanja uloge muslimanskih žena u svakodnevnom životu. Suprotno balkanističkom diskursu, Jablonowski navodi, da žene u Mostaru imaju veoma dominantnu poziciju u porodici i javnom životu. Kada govori o odijevanju, navodi da im je veo prebačen preko ramena i da zaklanjaju lice samo kada zaista ne žele da budu viđene. Dževdet-paša identično navodi²²² kao i Jablonowski, da žene imaju mnogo više života i druženja nego u ostalim dijelovima Osmanskog carstva. Posebno na uobičajenim sedmičnim izletima i šetnjama u prirodi na kojima se dešavaju najromantičnije predstave, razgovori, ašikovanje uz pjesme (sevdalinke) posvećene ljubavi.²²³ Jablonowski navodi da poligamija nije zaživjela među muslimanima zbog snažnog utjecaja žena na svoje muževe. Na sličan stav nailazimo i kod Younis koja objašnjava da su žene kroz upoznavanje

²²⁰ A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 84.; Uporediti sa opisom koji nam donosi Miss Irby o nošnji pravoslavnih žena u Sarajevu u drugom izdanju putopisa. G.M. Mekenzi/A.P. Irby. *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, str. 14.; U opisima jevrejskog stanovništva u Sarajevu se uočavaju optužbe zbog prihvatanja orijentalne tradicije, posebno bogati slojevi stanovništva koji se optužuju da pomažu turske vlasti i zbog lihvarskih poslova. Isto, str. 18.

²²¹ O političkim simpatijama prema Srbiji britanske Liberalne stranke koju slijedi Miss Irby, vidi, E. Radušić, „Bosnian horrors“ Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878, str. 172; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, str.3 1; A.J. Perkins, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925.*, str. 41.; N.C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans*, str. 271.; Interesantno je vidjeti rad britanskog svećenika i velikog antiturskog agitatora William Dentona, koji u svojoj knjizi „Fallacies of the Eastern Question“, objašnjava zašto treba podržati Srbiju i hrišćanski narod bez obzira na opasnosti od ruskog panslavizma. Denton, W. *Fallacies of the Eastern Question*, Eastern Question Association, 28, Canada Building, Westminster; Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York, 1877.

²²² H. Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, str. 56.

²²³ A. Jablonowski, *Kroz Hercegovinu*, str. 64-70;

(ašikovanje) imale priliku da odaberu svoje buduće saputnike i obezbijede sebi dostojnog muža.²²⁴

Antiturski putopisi prikazuju slike života u gradovima u kojima preovladavaju primjeri lijenosti, te je tako i prikazano muslimansko stanovništvo. Narativi o tome kako muslimani odbijaju prihvatiti “korisne” promjene, evidentno pokazuju da putopisci nisu htjeli razumjeti da evropska modernizacija i intenzivna trgovina sa Zapadom, značila je susretanje, navikavanje i toleriranje novog, a prema bosanskom muslimanskom stanovništvu nečega stranog. Za hrišćansko stanovništvo postojalo je mnogo više prilika za uspjeh u povezivanju sa poslovnim grupama izvan zemlje, posebno zbog ekonomsko-političkog poticaja koji je dolazio iz Austrije i Srbije. Negodovanje muslimana zbog izgradnje puteva u smjeru ovih zemalja značilo je ekonomsko jačanje konkurencije, koja je za muslimane značila gubitak poslovanja u svojim sredinama. Bez obzira što se Giljferding i Evans smatraju znanstvenicima humanističkih nauka, te bi se očekivalo da objasne ove promjene, u njihovim narativima očigledno, jedino je bilo potrebno stvoriti sliku dekadentnog društva koje predvode muslimani. Pored toga, oni izbjegavaju da pišu o modernizaciji i ekonomskom progresu, iako se većim dijelom odvija zahvaljujući domaćim hrišćanima i strancima. Njihovi narativi u tom slučaju o muslimanskim gradovima i slikama lijenosti ne bi imali odgovore, kome se prodaje evropska roba, ili ko su konzumenti ove robe?!225 Kao i na drugim primjerima iz svakodnevnog života, slike multikonfesionalnog suživota nisu bile politički pogodne.

Modernizacija i znanje su se pripisivali utjecaju stranaca, najviše konzula, što je još jedan primjer omalovažavanja stanovništva u Bosni i Hercegovini. Mnogi drugi izvori pokazuju da su osmanske vlasti otvarale savremene škole (ruždije) za potrebe novog vremena, predviđene za sve konfesije i dodatno su pomagale otvaranje katoličkih i pravoslavnih škola.²²⁶ Hana Younis na primjeru Sarajeva opisuje modernizaciju i njen utjecaj na razvoj, a se posebno čini interesantan podatak, kada navodi, da je postojalo interesovanje za učenje stranih jezika.²²⁷

²²⁴ H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 63.

²²⁵ Koliko je postojalo potrebe za trgovinu i ulaganja na teritoriji Bosne i Hercegovine najbolje pokazuju zahtjevi evropskih diplomata za izgradnjom pomorske luke Klek i dovršenje puta između Mostara i Sarajeva. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878.* str.181., str. 226.; M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, str. 166.

²²⁶ Isto, str. 230.; Valija Topal Osman-paša je pomogao odlazak mladih zanatlija iz Sarajeva na školovanje i obuku izrade različitih predmeta koje su se uvozili u Bosni i Hercegovinu iz susjedstva. Filan, Kerima, *Bosna i Hercegovina u spisima Dževdet-paše*, Connectum, Sarajevo, 2018. str. 166.

²²⁷H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 23.

“Spajanje dvaju svjetova, Zapada i Istoka”, kako je zabilježio istaknuti francuski arheolog Žorž Pero (Georges Perrot) u članku za francuske novine iz 1870. godine. On opisuje prizore sa svog putovanja 1868. godine Bosanskog Broda i kafane koju je posjetio, primjetivši ljude različitih konfesija kako se zajedno vesele uz muziku, drugačije odjevenih i među njima, onih sa evropskom nošnjom.²²⁸ Istina, ovo se dešava na samoj granici Bosne i Hercegovine, ali na onom istom mjestu odakle počinje “divlji Balkan”²²⁹ za sve putnike sa predrasudama koji dolaze u ovu “divlju” zemlju. Interesantno, Žorž je arheolog kao i Evans, ali on uviđa sliku društva suprotnog od svih antiturskih i orijentalističkih narativa.

Na kraju, treba još spomenuti primjere omalovažavanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, a ono se odnosi većinom na muslimane, njihov fatalistički pogled na svijet, sujevjerje i nepostojanje obrazovanja. Krivci se pronalaze u visokom sveštenstvu i franjevcima. Prisutnost fatalističkog pogleda se nastoji dokazati kroz narative o lijenosti i odbijanje liječenja bolesnih. Navodi se, da bi ozdravili radije se prepuštaju Božijoj volji i vjerujući u zapise i hamajlije. Hana Younis pominje ovakvu praksu, ali navodi da je najrašireniji način liječenja bila upotreba ljekovitih trava, od kojih se uspješno prave razni mehlemi i liječe ne samo rane, već i unutrašnje bolesti. Zatim, da je u Sarajevu po prvi put izgrađena javna bolnica u kojoj se besplatno liječilo stanovništvo svih konfesija, ali i da narod nije puno vjerovao doktorima, što je bilo očekivano, jer je još uvijek rad bolnice bio u začetku. Younis objašnjava da je fatalizam postojao najviše kod bolesnih tradicionalnih žena, koje su odbijale liječenje od drugih osoba, hećima, fratara i ostalih. Upotreba zapisa i vjerovanje u natprirodne sile bilo je prisutno jedino kod onih osoba koje nisu bile u mogućnosti da se izliječe. Štampa iz ovog perioda nastojala je ukazati na štetnost ovih pojava, posebno na lažne gatere i one koji se žele okoristiti u ovakvim situacijama.²³⁰

²²⁸ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, str. 91.

²²⁹ Naziv koji je upotrijebio Jezernik za svoju istoimenu knjigu koja upravo govori o stereotipima kreiranim u anti turskim putopisima.

²³⁰ H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, str. 118-124

5. ZAKLJUČAK

Opis života i ljudi u Bosni i Hercegovini tokom 19. stoljeća nastao na osnovu posmatranja i gotovih ubjeđenja je interesantna tema, jedino zbog načina izražavanja očevidaca i nikako se ne može koristiti u svrhu generalnog poimanja kako je bosanski čovjek živio u ovom periodu. Edvard Said u knjizi "Orientalizam" je među prvim znanstvenicima ukazao na ovaj problem i potrebu za kritičkim posmatranjem ovakvih kreiranih narativa, što je bila početna tačka u odnosu na odabrane putopise u ovom radu. Bez obzira na ostvareni uspjeh u znanstvenoj karijeri Aleksandara Giljferdinga i Artur Evansa, i bez obzira na popularnost Pauline Irby, njihovi narativi iz putopisa o Bosni i Hercegovini pokazali su se kao politička agenda u službi imperijalnih interesa Rusije i Velike Britanije u periodu od druge polovine 19. stoljeća.

Istraživači koji su se bavili kritikom imperijalnog diskursa evropskih sila ukazali su da je područje Osmanskog carstva postao predmet putopisne imperijalne retorike, koju smo prepoznali u odabranim u ovom radu. Putopisni narativi prate principe orijentalizma, balkanizma i osmanizma, odnosno kulturno zaostalog i dekadentno muslimanskog naroda, ugnjetavane hrišćane i stalne vjerske sukobe na prostoru nad kojim *Turci* ne mogu i ne trebaju da vladaju. U istom periodu ovakvi narativi postali su dio rasprave evropskih pravnih krugova u potrebi kreiranja odredbi međunarodnih odnosa između civilizovanih (evropskih) država i barbarskih naroda. Prema kojem je veoma važan predmet postalo propitivanje, ispunjava li Osmansko carstvo standarde da bude dio Porodice *civilizovanih* naroda. Iako je Pariški kongres pod vodstvom zapadnoevropskih sila pozitivno riješio ovo pitanje za Osmansko carstvo, te odredio buduće odnose sa Evropom i uslove napretka, ostala je podcjenjena moć stvaranja unutarnje nestabilnosti na Balkanu i u Bosni i Hercegovini koju provodi Rusija sa hrišćanskim stanovništvom i susjednim kneževinama. Standardi Porodice civilizovanih naroda po pitanju kršćanskih humanih vrijednosti, koji su u Evropi bili bespogovorni, dali su mogućnost protivnicima Osmanskog carstva da kreiraju slučaj žrtve za pripadnike hrišćana i razbuktaju problem Istočnog i Bosanskog pitanja.

Imperijalnom retorikom Giljferding je kreirao je sliku svakodnevne patnje hrišćana koja je prepoznata u Rusiji, ali i zapadnoj Evropi. Sve snažniji antiturski diskurs u Rusiji i među hrišćanima na Balkanu i Bosni i Hercegovini, morao je imati utjecaja na političke aktiviste u Evropi, a posebno u Velikoj Britaniji. Služeći se isprobanim stereotipima o *okrutnim Turcima*,

Giljferding je pripremio mogućnost političkog djelovanja hrišćanskog stanovništva koje će u Evropi naići na zgražavanje o Osmanskom carstvu i bosanskohercegovačkim muslimanima. Politički uspjeh Rusije u Bosni i Hercegovini i na Balkanu pokrenuo je nadmetanje sa britanskim političkim krugovima o pitanju balkanskih hrišćana, što je veoma jasno prepoznato u odabranim putopisima. Narativi o svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini iz perioda 1860-tih i 1870-tih godina, nastali iz pera Miss Mekenzi i posebno Miss Irby i Evansa, postali su snažan doprinos političkoj agitaciji Liberalne stranke Wiliama Gledstona protiv djelovanja britanske proosmanske politike i borbe za vlast sa Konzervativnom strankom.

Narativi o svakodnevnom životu u putopisima Miss Irby i Evansa nedvosmisleno su kreirani u cilju poricanja statusa Osmanskog carstva kao člana *Porodice civilizovanih naroda*. Prije i tokom ustanka, njihova namjera bila je dokazati svakodnevno nasilje nad hrišćanima i kako postoji opasnost od njihovog pokolja od strane muslimana. U vrijeme ustanka narativi o masakru su postali dio agitacije za humanitarnom intervencijom evropskih sila, što će definitivno utjecati na promjenu proosmanskog diskursa u Velikoj Britaniji. Pored osjećaja kršćanske moralnosti za istovjerno stanovništvo na Balkanu i Bosni i Hercegovini, Miss Irby i Evans se služe oprobano konstrukcijom namjenjenoj britanskoj javnosti. *Mi i oni*- civilizovani i napredni, *drugi* primitivni i zaostali, što im je donijelo popularnost u javnosti, a Liberalnoj stranci političku podršku. Sve više je prihvatana pretpostavka antireformskih snaga, da osmanska vlast nije sposobna da njihova vladavina mora prestati u Bosni i Hercegovini. U promjenjenim političkim okolnostima, kada se Rusija pojavila sa vojskom na Balkanu 1877. godine, narativi o ljudima i životu u Bosni i Hercegovini su poprimili drugačiji karakter, pa su i hrišćani postali barbari koji treba da se civilizuju od strane Zapada, odnosno Austro-Ugarske.

Analizom odabranih narativa vidljiva je jedino monoperspektivna slika gdje autori ne žele da saznaju više o životu i običajima naroda. Izvori njihovih saznanja u formiranju stavova skoro uvijek su hrišćani, a onda pominju pojedince iz vlasti, ili domaće muslimane, koji su uvijek *odabrani* da potvrde kreirano mišljenje. Negativni narativi o muslimanima i osmanskim vlastima u potpunosti čine sadržaj ovih putopisa. Ovim je dovoljno zaključiti koliko je prisutna politička opredjeljenost autora i angažovanost u službi agitacije za pokretanje Istočnog pitanja. Neosporan pokazatelj političkih namjera u kreiranju narativa o svakodnevnom životu, postaje jasan kada se uporedi slika života u Bosni i Hercegovini sa drugim historijskim izvorima. U usporedbi narativa o bezvlašću i ugnjetavanju hrišćana, kao obilkom ropstva, drugi

očevidaci uvidjeli su kako se zahtjevan život naroda popravlja reformama koje su vidljive u ovom periodu. Objektivni posmatrači, kao što je francuski diplomata Evariste Sainte-Marie, objašnjava važnost napretka za osmansku vlast i navodi primjere kako su hrišćani izašli iz podređenosti u bosanskom društvu, te uključeni u trgovačke poslove uspjeli su povećati svoj lični značaj koji vlast više nije u stanju da zanemari. Poboljšanje života za hrišćane u ekonomskim i pravno-političkim poslovima nije odgovaralo antireformskim snagama. Zato se sa njihove strane u Bosni i Hercegovini mnogo poticala mržnja i fanatizam među hrišćanima, što je moralo dovesti do reakcije među pojedincima ili skupinama kod muslimana. Činjenica je, da se stvarala atmosfera rata koji je omogućio Miss Irby i Evansu da ukažu na istinitost ranijih tvrdnji, kako Osmansko carstvo i muslimani svojim barbarskim postupcima nisu u stanju vladati Balkanom, a ne žele, ni suživot. U narativima koji su nastali prije i tokom ustanka, oni ne pominju bilo kakve primjere multikonfesionalnog života, a podaci govore da je čak u vrijeme rata bilo međusobnog pomaganja i nastojanja za smirivanjem situacije, dok su vlasti ulagale mnogo napora da obezbjede mir i nesmetan život za hrišćane.

Za potrebe imperijalne politike na području istočnog Sredozemlja, bilo je potrebno stvoriti pogled na Bosnu i Hercegovinu kao divlju zemlju u koju je potrebno uvesti civilizaciju. U opisu putovanja, mjesta, ljudi i običaja izražena je dihotomija, *mi i oni* - civilizovani i barbari, prema kojoj se islam navodi kao razlog zaostalosti i primitivnog života. U poređnom metodom sa drugim izvorima, posebno onim koji su nastojali propitivanjem saznati više o životu ljudi u Bosni i Hercegovini u ovom periodu, puno je lakše primjetiti pozitivne slike života u ovom periodu nadolazećih velikih promjena. Prateći slike svakodnevnog života postaje jasno koliko postoji poštovanja ljudi prema utvrđenim propisima, kao i onim kojim se uvode promjene, iako se ponekad radilo o suprotno vjerskim ubjeđenjima. Ovo se odnosi na osjećaj tolerancije i suživota, poštovanja običaja radi brige za drugog, uloge žena u društvu, kao što je primjetio Jablonowski. Ili Dževdet-paša kada se divi, kako se ljubav u životu muslimana u Bosni i Hercegovini ne viđa u drugim mjestima Osmanskog carstva. Ako uzmemo u obzir da ovo nije bilo moguće sve saznati od strane odabranih putopisaca, rezultati prikaza života morali bi biti predstavljeni kroz bogatstvo u raznolikost multireligijskog društva, ili objašnjenje kako je moguć zajednički život muslimana i hrišćana pored svih prisutnih političkih problema o kojima govore. Čini se da je bilo mnogo lakše i politički podobnije ukazati na razlike koje navode narod

na sukobe, kao i na uspjehe evropskog zapada u odnosu na zemlju koja to još nije stigla ostvariti?!

Politička pozadina prikazanih narativa u svakodnevnom životu se ogleda u potrebi autora za pridobivanjem pravno-političkih krugova u Evropi koji su raspravljali i dvoumili se, kako riješiti Istočno pitanje. Dok se vodila debata, da li Osmansko carstvo može, ili ne, upravljati područjem Balkana, te kako bi trebalo urediti ovaj prostor, antiturski i antimuslimanski narativi iz odabranih putopisa nastojali su dokazati, da su Turci i muslimani nepoželjni stranci u Evropi. Kreirani narativi ropstva nad ženama, a posebno hrišćanima, urođena lijenost, prljavština, kulturna i društvena zaostalost, barbarizam i nasilje, usporedba sa divljim narodima Afrike i Azije, pokazuju želju autora da ukažu na potrebu za protjerivanjem *Turaka* i muslimana iz Evrope. S tim da se nastojala iskazati moralnost prema dijelu muslimanskog stanovništva, od kojih se očekivalo da bi u budućnosti mogli postati kršćani. Na početku umjesto Osmanskog carstva na Balkanu je zamišljena slavenska država, vezana za Evropu. Ali kada je u toku Rusko- osmanskog rata 1877.-1878. godine postalo jasno koliko je snažna veza ove zemlje sa hrišćanima na Balkanu, odnosno kada je za svoje imperijalističke težnje pokušala iskoristiti raširene antiturske narative u evropskoj javnosti, Berlinski kongres je pokazao sav proces rušenja vlasti Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini, a u kojem su i evropski antiturski putopisi imali veoma značajan doprinos.

6. SAŽETAK

Rad se bavi pitanjem političke pozadine narativa o svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini nastalih na kraju osmanske vladavine i periodu tanzimatskih reformi, koje su posebno zaokupljivale pažnju evropskih sila i njihove javnosti. U fokusu se nalaze narativi iz putopisa ruskog konzula Aleksandra F. Giljferdinga, Miss Mekenzi i Miss Irby, i Artura Evansa, koji posmatraju svakodnevni život u negativnom smislu, koristeći se imperijalnom retorikom da opišu narod barbarskim ili primitivnim, zemlju nesigurnom i zaostalom, a vlast odgovornom za sve neprilike. Analizom ostalih putopisa iz ovog vremena, memoara i historijskih izvora, rad nastoji razjasniti političke motive kreiranih antiturskih i antimuslimanskih narativa o svakodnevnom životu i njihovu potrebu za širenjem u evropskoj javnosti. Vidljivi podaci i primjeri života iz pera ostalih očevidaca ukazuju na drugačiju sliku života što opravdava potrebu kritičkog preispitivanja ovih narativa o svakodnevnom životu bosanskohercegovačkog društva.

6. SUMMARY

The master's thesis discusses the issue of the political background of narratives about everyday life in Bosnia and Herzegovina that emerged at the end of Ottoman rule, during the Tanzimat reforms which particularly caught the attention of European powers and thietheirlic. The focus is on narratives from the travel accounts of Russian consul Alexander F. Gilferding, Miss Mckenzie and Miss Irby, and Arthur Evans, who observe everyday life in a negative light, using imperialistic rhetoric to describe the people as barbaric or primitive, the country as unsafe and backward, and the authorities as responsible for all problems. Through the analysis of various travelogues from this period, memoirs, and historical sources, the work aims to clarify the political motives behind the created anti-Turkish and anti-Muslim narratives about daily life and the necessity for spreading them in European public opinion. Evident data and life examples from the pens of other eyewitnesses point to a different picture of life, justifying the need for a critical examination of these narratives about the everyday life of Bosnian-Herzegovinian society.

7. POPIS IZVORA I LITERATURE

7.1. Objavljeni izvori, putopisi i memoari

1. Asbóth, Johann von, *Život i življenje u Sarajevu*, Radovi = Travaux, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1963.
2. Arbuthnot, L. G., *Herzegovina, or Omer Pacha and the Christian Rebels, with a brief Account of Servia, it's Social, Political, and Financial Condition*. London: Longman, Green, Longman, Roberts, Green, & Green. 1969.
3. Bračković, Husein, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, (prevod: Zejni Fajić), Prilozi Za Orijentalnu Filologiju 34/1984, Sarajevo, 1985.
4. Denton, William, *Fallacies of the Eastern Question*, Eastern Question Association, 28, Canada Building, Westminster; Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York, 1877.
5. *Dževet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, u: Kreševljaković, Hamdija, Izabrana djela IV. Biblioteka kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
6. Evans, Artur Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1956.
7. Evans, Artur Dž., *Ilirska pisma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
8. Evariste, De Saint-Marie, *Hercegovina, geografska, historijska statistička studija*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti Mostar, Knjiga 19, Mostar, 2023.
9. Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
10. Gjurgjević Martin, *Memoari sa Balkana (1858-1878)*, Naklada samog pisca, Sarajevo, 1910.
11. Gladstone, W E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York and Montreal, 1876.
12. Hangi, Antun, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, 3. izdanje priredila Radmila Kajmaković, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

13. Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876.*, Veselin Masleša, Sarajevo 1981
14. Jablonowski, Aleksandar, *Kroz Hercegovinu*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021.
15. Kukuljević Sakcinski Ivan, *Putovanje po Bosni*, Narodna tiskarnica Dr. Lj. Gaja, Zagreb, 1858.
16. Koetschet Jozef, *Osman Pascha: Der Letzte Grosse Wesier Bosniens, und Seine Nachfolger*, Dr. Georg Grassl, Sarajevo, 1909.
17. Martić, fra Grga: *Zapamćenja (1829-1878.)*. Naklada Gjura Trpinca, Zagreb, 1906.
18. MacColl, Malcolm, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, Longmans, Green, 1877.
19. Mekenzi, G.M., Irby, A.P., *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*, s engleskog preveo Č. Mijatović, Državna štamparija, Beograd, 1868.
20. Mackenzie, G.M. and Irby, A.P., *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, Volume I, Daldy, Isbister & Co., London, 1877
21. Pasko Wassa-efendija *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.

7.2. Literatura

22. Berber Nevil, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009.
23. Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo, 2018., str. 41-65
24. Cicektakan, Nazim Can, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans', 1860-1878.*, PhD thesis, University of Essex, 2014.,
25. Demirtas, Melih, Ignatiev, *Panslavism and Road to the Treaty of San Stefano*, Avrasya Dünyası / Eurasian World - Sayı / Issue: 8, 2021.

26. Eldem, Edhem, *The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship, u; After Orientalism: Critical Perspective on Western Agency and Eastern Re-appropriations*, ed. Vatin, J. C./Pouillon, F. (eds.), Brill, Leiden, 2011.
27. Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
28. Ekmečić, Milorad, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*, Balkanika, VIII, Beograd, 1977.
29. Ekmečić, Milorad, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)*, Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine. God. X, Sarajevo, 1959
30. Filan, Kerima, *Bosna i Hercegovina u spisima Dževdet-paše*, Connectum, Sarajevo, 2018.
31. Fleming, K. Elizabeth, *Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography*, The American Historical Review, Volume 105, Issue 4, October 2000.
32. Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za historiju, Sarajevo, 2016.
33. Grandits, Hannes, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2023.
34. Glenny, Misha, *The Balkans, 1804-2012: Nationalism, War and the Great Powers*, Granta Publications, London, 2012.,
35. Hammond Andrew Nail, *The Debated Lands: British Travel Writing and the Construction of the Balkans*, University of Warwick, 2002.
36. Hammond, Andrew Nail, *Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalis*, Nineteenth-Century Contexts: An Interdisciplinary Journal, Faculty of Humanities, Swansea Institute of Higher Education, University of Wales, Published online: 24 June 2008.
37. Hammond, Andrew Nail, *Memoirs of conflict: British women travelertravellersBalkans*, Studies in Travel, Writing 14/1, 2010
38. Hadžiselimović, Omer, *Na vratima Istoka –Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
39. Hadžiselimović, Omer, *Two Victorian Ladies in Bosnia, 1862-1875: G.M. Mackenzie and A.P. Irby*, u: *Black Lambs and Gray Falcons, Women Travellers in the Balkans*, Allcock J.B./Young A.(ed.) Berghanhn, New York- Oxford, 1991.
40. Jezernik, Božidar, *Divlja Evropa, Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007.

41. Jezernik, Božidar, *Western perception of Turkish towns in the Balkans*, Urban History, 25, Cambridge University Press, 1998.
42. Jezernik, Božidar (ed.), *Imagining the Turks*, Cambridge Scholar Publishing, Cambridge, 2010.
43. Jelavich, Barbara, *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*, Maney Publishing on behalf of Modern Humanities Research Association and University College London, School of Slavonic and East European Studies the Slavonic and East European Review, Vol. 33, No. 81, 1955.
44. Jelavich, Barbara, *History of the Balkans, Eighteen and Nineteen Centuries*, Volume I, Cambridge University Press, 1955.
45. Jelavich, Barbara, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, 1973.
46. Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan entanglements 1806-1914.*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1991.
47. Gephardt, Katarina, *The Idea of Europe in British Travel Narratives 1789-1914*, Ashgate Publishing Limited, England, 2014.
48. Gelez, Philippe, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c.1800 - 1918)*, Historijska traganja, 2, 2008
49. Gürpınar, Dogan, *The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'*, British Journal of Middle Eastern Studies, Published online: 28 Nov 2012
50. Kasumović, Amila/Radušić, Edin, *Zaljubljeni u plijen. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini 1878-1918, u: Između dvije imperije. Bosna i Hercegovina u fotografijama Františka Topiča 1885-1919*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017
51. Kohn, Hans, *Pan-Slavism, Its History and Ideology*, Second edition, New York: Vintage book, 1960.
52. Ković, Miloš, *Dizraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007.
53. Lazarević Radak, Sanja, *Orijentalistički stereotipi i balkanistički diskurs: Dva veka popularne književnosti o Balkanu*, Sarajevski filološki susreti: zbornik radova, knjiga II, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014.
54. Mazower, Mark, *Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920*, Transactions of the Royal Historical Society, Vol. 12, 2002.

55. *Međunarodninaučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I-III, ANUBiH, Sarajevo 1977.
56. Muvekkit Hadžihuseinović, Salih Sidki: *Tarih-i Bosna / Povijest Bosne*. Knj. II, El Kalem, Sarajevo, 2000.
57. Perkins, James Andrew, *British liberalism and the Balkans, c. 1875-1925*, Doktorska disertacija, Birkbeck, University of London, 2014.
58. Petrović, Ivica, *Bosne i Hercegovine u njemačkim putopisima*, Sveučilište, Filozofski fakultet, Mostar, 2016.
59. Radušić, Edin, *Stereotipi o mržnji među narodima – britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća*, Historijska traganja, 2, Filozofski fakultet, Sarajevo, Sarajevo 2008.,
60. Radušić, Edin, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis, u: War and diplomacy the Russo-Turkish war 1877.-1878. and the treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011.
61. Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013.
62. Radušić, Edin, *Suživot ili mržnja i podjela (Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti, Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-hisotrijsk baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 63-64, 2014.
63. Radušić, Edin, *Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru –univerzalni ili partikularni humanizam?* Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knj. 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018.
64. Radušić, Edin, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2019.
65. Radušić, Edin, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo: Filozofski fakultet, Sarajevo 2020.
66. Rodogno, Davide, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815- 1914, The Emergence of a European Concept and Internarial Practice*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2012.

67. Said, Edvard, *Orijentalizam, XX vek*, Beograd, 2008.
68. Savic, Ana, *Intimate Antagonists: British Images of the Balkans, 1853-1914*, University of California Riverside, Phd DisPh.D. tation, 2008.
69. Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, u: Izabrana djela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
70. Škapur, Hasan, *Turski dokumenti o Bosanskom ustanku (1875-1878), u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977.
71. Škapur, Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017.
72. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1861-1868*, Planjax, Tešanj, 2016.
73. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Planjax, Tešanj, 2016.
74. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću, U spisima stranih izvještača*, Planjax, Tešanj, 2016.
75. Taylor, Alan J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Vol. II of Oxford History of Modern Europe, Clarendon Press Oxford, 1954.
76. Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
77. Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836 – 1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
78. Šehić, Zijad, *Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća – sjećanja Murad-Efendije iz Hercegovine*. Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe. Br. 11-12.
79. Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford Univ. Press, London 1997.
80. Vešović, R. *Značaj gusala i epskog pjevanja*, u: Prosveta, List za zabavu, pouku i prosvjećivanje, Godina XVIII, Broj 6, Sarajevo, 1934.
81. Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.
82. Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu 1850-1878*, Sarajevo: Udruženje Centar za osmanističke studije = Osmanli Araştırmaları Merkezi = Center for Ottoman Studies, 2019.

83. Younis, Hana, *Položaj žene u posljednjim desetljećima osmanske uprave u Sarajevu — s posebnim osvrtom na život Daše Jelić*, “– Historijska traganja, br.13, Sarajevo: Institut za historiju u Sarajevu. 187–236.

7.3. Internet izvori

“Progon i etničko čišćenje muslimana iz Kolašina”, Dijak,

<https://dijak.online/progon-i-etnicko-ciscenje-muslimana-iz-kolasina/> (20.5.2023.)